

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

מרכז המחקר
המכללה לביטחון לאומי

ירדן (הממלכה ההאשמית)

מדינת חיץ על
סף משבר

אנטון ברקובסקי וארנון סופר

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

ירדן (הממלכה ההאשמית) מדינת חיץ על סף משבר

אנטון ברקובסקי וארנון סופר

אוגוסט 2014

המרכז למחקר של המכללה לביטחון לאומי, צה"ל

מרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי שואף לעסוק בחקר תופעות מתהוות בהקשרי הביטחון הלאומי, מפתח ידע אקטואלי להוראה במכללה ומשתתף בניסיון לנסח תפיסת ביטחון רשמית ועדכנית למדינת ישראל, בהובלת המועצה לביטחון לאומי. חצר המכללות מבקשת לשמש אכסניא ובית מדרש, אשר בו יתפתח ידע חדש ורלבנטי עבור גופי הביטחון הלאומי, מכללות צה"ל וגופי מחקר עמיתים, בארץ ובחו"ל, ובהשתתפותם. המרכז שם לו למטרה לממש את הייעוד המחקרי של המכללה לביטחון לאומי, תוך ניצול יתרונו היחסי בתחום הביטחון הלאומי כמקום מפגש בין-ארגוני ולאור ניסיונם המעשי של התלמידים, הבא לידי ביטוי במחקה.

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה

הקתדרה עוסקת בנושאי הביטחון הלאומי שלהם ביטוי מרחבי, ובהם משאבים טבעיים ותפוצתם, פריסת האוכלוסייה, התשתית הפיזית והמרכיבים הסביבתיים. הקתדרה מפרסמת ניירות עמדה, נותנת ייעוץ למקבלי החלטות בכירים, יוזמת מחקרים, ימי עיון וכנסים, מוציאה ספרים ועבודות מדעיות ומסייעת לתלמידי מחקר בתחומים הנזכרים לעיל. כמו כן עוסקת הקתדרה בהפצת הנושא בבתי הספר התיכוניים ובמוסדות אקדמיה.

ראובן חייקין ז"ל (1918–2004)

ראובן חייקין נולד בתל אביב, היה שותף בכיר במשרד רואי החשבון סומך-חייקין, גילה עניין רב בגאוגרפיה ובגאופוליטיקה וסייע רבות לתחומים אלה באוניברסיטת חיפה.

יהי זכרו ברוך!

ראש הקתדרה: **ארנון סופר**

עריכה גרפית והבאה לדפוס: **נוגה יוסלביץ**

הודפס בישראל בשנת 2014

© כל הזכויות לקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה.

ISBN 965-7437-42-1

הדפסה: גסטליט חיפה בע"מ

ch-strategy.hevra.haifa.ac.il

תוכן העניינים

4	פתח דבר
5	הקדמה
6	גודל, שטח ריבוני, שכנות, גבולות וחלוקה פנימית
8	תבליט ותכסית
8	האקלים ושינויו
10	מים
11	אוכלוסייה
15	הפריסה המרחבית של האוכלוסייה
18	כלכלה
23	חקלאות
24	תעשייה
25	ענף השירותים
26	אנרגיה
28	תחבורה
30	יחסי ירדן עם שכנותיה הקרובות והרחוקות
31	יחסי ירדן-סעודיה
32	יחסי ירדן-עיראק
33	יחסי ירדן-סוריה
35	יחסי ירדן-מצרים
35	יחסי ירדן-ישראל (והפלסטינים)
38	יחסי ירדן-ארה"ב
39	סיכום
40	מקורות (שסייעו בכתיבת המסמך)

פתח דבר

מיהרנו להוציא לאור מסמך זה על ירדן שכן הממלכה הירדנית עלולה לעמוד במרכז ההתעניינות והפעילות הישראלית מהר יותר ממה שנדמה לנו, וחשוב לדעת עליה יותר ממה שלמדנו או ידענו עד כה. לפתע המושג מדינת חיץ מקבל פנים חדשות ואקטואליות.

לפתע "האביב הערבי" מתקרב לגבולותינו לא רק מצד סיני ועזה או סוריה או לבנון אלא עוטף אותנו ב-360 מעלות!

תודה לעפרה פרי על העריכה הלשונית ולנוגה יוסלביץ על עצוב החוברת והמפות.

קריאה מחכימה

פרופ' ארנון סופר

ראש קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה

אוניברסיטת חיפה

אוגוסט 2014

הקדמה

ירדן, ובשמה האחר הממלכה ההאשמית, שכנתה המזרחית של ישראל והמדינה הערבית השנייה שנחתם אתה חוזה שלום, אינה נמנית עם המעצמות האזוריות. זו מדינה קטנה וחלשה בתחומים רבים ובעלת בעיות מגוונות. חלקן נובעות מתנאים גאוגרפיים לא קלים, חלקן פרי נסיבות היסטוריות, פוליטיות וגאופוליטיות, בעיקר על רקע דמוגרפיה וכלכלה ובעיות ביטחוניות המשולבות בהן.

ירדן היא מדינת חיץ טיפוסית, ישות השוכנת בין מדינות יריבות והמשמשת מעין אמצעי מפריד בין מדינות אויבות או לא ידידותיות, בכל החזיתות האפשריות. ירדן מפרידה בין ישראל לבין עיראק וסעודיה; בין סוריה לסעודיה; בין הפלסטינים בגדה לבין שאר מדינות ערב; ויחד עם ישראל – בין מצרים למדינות הלבנט.

למרות היותה מדינת חיץ וחרף מצבה הגאופוליטי הלא יציב, לשליטיה של ירדן היו שאיפות אימפריאליות מרחיקות לכת. ברבת עמון שאפו להקים את "סוריה רבתי", שתכלול בשלב ראשון את ירדן, ישראל, סוריה ולבנון. לאחר מכן אמור היה להתרחב השטח בשליטה הירדנית לממדי ענק וליצור את "איחוד הסהר הפורה", שבו היתה אמורה להיכלל גם עיראק. השאיפות נשאו פרי רק בחזית המערבית והיו קצרי טווח. צבא ירדן פלש לארץ ישראל מערבית ב-1948 וכבש חלקים ממנה. שליטת ירדן על הגדה המערבית ועל מזרח ירושלים תמה עם ניצחון ישראל במלחמת ששת הימים ב-1967.

הרעיון שתיווצר אימפריה ירדנית ירד אפוא לטמיון. יתרה מזו, שכנותיה של ירדן לא פעם איימו על השושלת ההאשמית והביעו רצון לספח את ירדן לתחומיהן (סוריה, מצרים, עיראק, סעודיה). כמו כן, מאז הקמתה ועשרות שנים אחר כך, על רקע המצב הגאופוליטי הפגיע בנושא מדיניות החוץ, שלטונות הממלכה נמנעו מפתרון בעיות דמוגרפיות וחברתיות-כלכליות שורשיות ועמוקות. עם הזמן, ללא טיפול ראוי, סוגיות אלו העמידו בסימן שאלה את עצם קיומה של הממלכה. ירדן חוותה לא מעט משברים, השתתפה במלחמות שלא הביאו לה תועלת, בזבזה הון רב, איבדה שטחים, קיבלה אוכלוסייה בעייתית, לא הצליחה לפתור בעיות פנימיות משלה, לא השקיעה די הצורך במשק שלה, דלדלה את משאביה, פיתחה תלות רבה בסיוע חוץ, ועד היום אינה מסוגלת להוביל מדיניות עצמאית. ייתכן שהמיקום הגאוגרפי של הממלכה הוא שיחרוץ את גורלה.

לכאורה, יש לשבץ את ירדן ברשימה של מדינות כושלות, שכבר התמוטטו (כגון תימן, סודן הצפונית והדרומית, אפגניסטן, לוב וכמובן סומליה) או שעומדות להתמוטט (כמו סוריה ועיראק). אבל אין למהר באבחונים חותכים. בחלק מן המדדים ירדן מצטיירת כמדינה מפותחת יחסית לשכנותיה הערביות. ההנהגה הירדנית כיום נמנעת ממהלכים ברוטליים ובלתי מחושבים הן בזירה הפנימית הן

בזירת החוץ, מקדמת שיתוף פעולה הדוק עם המערב, אינה מסרבת לסיוע של שכנותיה הערביות (בדגש על סעודיה), מטה אוזן להצעות לפתרון בעיותיה, ומצליחה לתמרן בין אויבותיה לבעלות בריתה, למרות האינטרסים המקוטבים לעתים. יש אפוא להדגיש כי בעבור ישראל, קיומה של ירדן, מדינה לא עוינת, יציבה ולא מאוימת, הוא הכרחי. על כן חשוב להכיר את ירדן על רוב מאפייניה ובעיותיה לעומק.

חיבור זה נועד להעניק לקורא את המידע על מצבה של ירדן הנוכחית. הוא מורכב מתת-פרקים נושאים, כגון גבולות וחלוקה פנימית, אקלים, מים, סוגיות דמוגרפיות, כלכלה ותחבורה וסקירה קצרה של יחסי ירדן עם שכנותיה הקרובות. המחברים מבקשים להדגיש כי החיבור נכתב על סמך מקורות נגישים לציבור הרחב באמצעות כלים של גאוגרפיה רגיונלית, בדגש על הקשר הלא ניתן לערעור בין תחומי המרכיבים הפיזיים-אקלימיים לגאופוליטיקה.

גודל, שטח ריבוני, שכנות, גבולות וחלוקה פנימית

שטחה הריבוני של ירדן בגבולותיה הנוכחיים המוכרים בחוק הבינלאומי הוא כ-89,320 קמ"ר – יותר מפי ארבעה משטחה של ישראל בגבולות 1967. מתוכם 88,302 קמ"ר של יבשה וכ-540 קמ"ר של שטחי מים (שרובם ים המלח). בצפונה גובלת ירדן עם סוריה (375 ק"מ); בצפון-מזרחה – עם עיראק (181 ק"מ); בדרומה, מזרחה ודרום-מזרחה – עם סעודיה (744 ק"מ); במערבה עם הגדה המערבית (97 ק"מ) ועם ישראל (238 ק"מ) בשני קטעים – הצפוני בין הירמוך לנחל בזק ובדרום בין ים המלח מול עין גדי ועד לאילת. לירדן יש גבול ימי קטן – רצועת חוף בים סוף באורך של 26 ק"מ.

רוב גבולותיה של ירדן פרוצים, שכן לרוב אלה אזורים מדבריים ושוממים שאין בהם לא יישובים ולא כוח צבאי או אזרחי המופקד על שמירתם. על כן, בחמישים השנים האחרונות תועדה תנועה ערה של אוכלוסיות (נוודיות מטבען ושל פליטים או של מהגרים) לתוך הממלכה. עד 1967 עיקר התנועה הגיעה ממערב (פלסטינים), אך היו גם תנועות מדרום – בדווים ממצרים (דרך סיני) ומסעודיה, וגם מהכיוון המזרחי והצפוני – מהגרים ופליטים מעיראק ומסוריה (על כך יפורט בהמשך). כיום, היוצא דופן במערך הגבולות הרעוע של ירדן הוא הגבול המערבי.

גבולותיה של ירדן השתנו כמה וכמה פעמים מאז הוקמה האמירות בתחילת המאה ה-20. בהסדרים שונים, שכללו הסכמים הדדיים, ויתורים חד-צדדיים, סיפוחים וחילופי שטחים, הגיעה הממלכה ההאשמית לממדיה ולקווי המתאר הנוכחיים (איור 1). גבולותיה של ירדן עם סוריה ועיראק נשאו כפי שהיו. הגבול עם סעודיה השתנה, אך השינוי נעשה בהסכמה זכה לשיעועות רצון של שני הצדדים. בתמורה לשטחים שוממים בגבול המדברי עם סעודיה זכתה ירדן ביותר שטחים בחוף

ים סוף במפרץ עקבה, וזו הגישה היחידה שלה אל הים. על כן, לנמל עקבה יש חשיבות עצומה למשקה ולביטחונה הלאומי של ירדן. הגבול המערבי של ירדן עם המדינה הפלסטינית הפוטנציאלית (בהכללה גסה: בין עמק בית שאן לעין גדי) אינו מסודר ואינו מעוגן בהסכם מדיני כלשהו, לא עם ישראל ולא עם הפלסטינים. מבחינה מינהלית פנימית ירדן מחולקת ל-12 מחוזות (איור 2). לחלוקה זו אין משמעות פוליטית, אלא ניהולית גרידא.

איור 1: מפת ירדן ושכנותיה

איור 2: מחוזותיה של ירדן

תבליט ותכסית

מבחינה פיזית ניתן לחלק את ירדן לשלוש יחידות משנה אורכיות, שכיוונן העיקרי צפון-דרום.

1. במערב ירדן עובר השבר הסורי-אפריקני. על כן משני צדיו (הישראלי-פלסטיני והירדני) הנופים דומים. בחלקו הצפוני של השבר, מגובה של כ-230 מ' מתחת לפני הים עד לכניסתו לים המלח, זורם נהר הירדן ויוצר את בקעת הירדן. בבקעה ניתן להבחין בשתי רצועות אורך או בשני מפלסים שיצר הירדן. האחת, הזור (גאון הירדן) – רצועת הסחף וההצפה העונתית של הירדן, ברוחב של עד חצי ק"מ, בעלת הצמחייה הרבה, והאחרת הע'ור (כיכר הירדן) – השטח המתרום מעל הזור עד שיפולי ההרים ממזרח. זהו שטח של קרקע פורייה ומעולה לחקלאות, בתנאי שמשקים אותו. במרכזו יוצר השבר את ים המלח (כ-423 מ' מתחת לפני הים). בדרומו של השבר נמצאת הערבה – השבר עולה ממפלס ים המלח עד לגובה של 100-200 מ' מעל פני הים ושוב יורד עד לגובה אפס במפרץ עקבה.

2. ממזרח לשבר הסורי-אפריקני נמצאים הרי עבר הירדן (הרי גלעד, עמון, מואב ואדום). גובהם הממוצע נע בין 600 ל-900 מ' מעל פני הים, אך הפסגה הגבוהה ביותר (ג'בל רם, סמוך לעקבה) מתנשאת לגובה של 1,754 מ'. הרי עבר הירדן, ובעיקר צפון האזור, הם המקום הנוח ביותר להתיישבות ולפעילות האדם. כאן נמצא את הנחלים החשובים ביותר של הממלכה (ירמוך, יבוק, זרקא, מוג'יב-ארנון, חסה-זרד) ואת ריכוזי האוכלוסייה הגבוהים. בגב ההר עוברים צירי התחבורה הראשיים של הממלכה.

3. מזרחית להרי עבר הירדן נמצא אזור הרמה המדברית-המדבר הסורי. מדובר באזור שומם, קשה למחיה, המחבר בין מדבריות ערב, סוריה ועיראק. האוכלוסייה שם נודדת ודלילה.

האקלים ושינויו

האקלים השורר ברוב אזורי הממלכה הוא חצי מדברי או מדברי יבש, עם טמפרטורות גבוהות בקיץ, וכמות משקעים מועטה יחסית היורדת בעיקר בחורף (איור 3). האקלים הולך ונהיה קיצוני יותר עם הירידה מתחת למפלס פני הים או עם ההתקדמות מזרחה ודרומה. רק בחלק קטן מהממלכה שורר אקלים ים תיכוני.

ניתן להבחין בשלושה אזורי אקלים עיקריים בירדן.

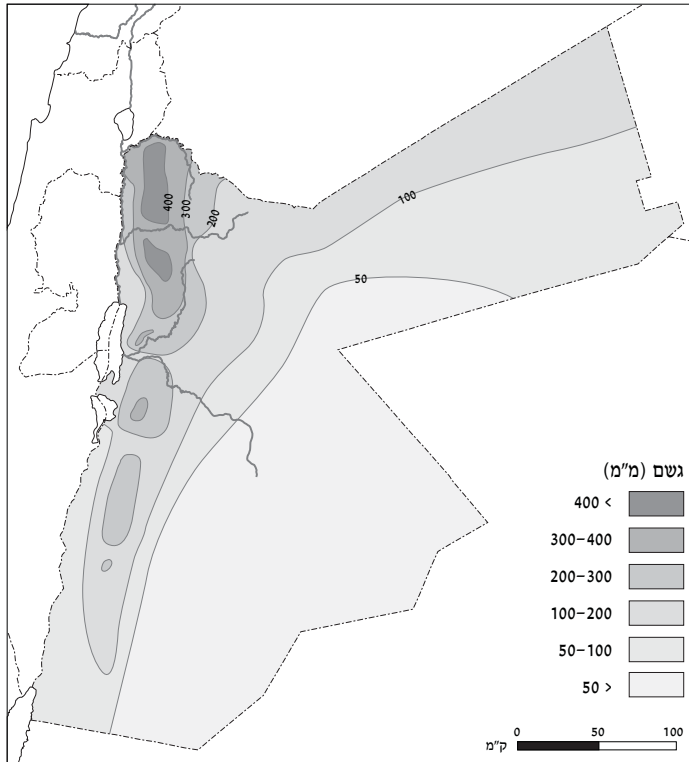
1. בבקעת הירדן, לחופי ים המלח ובערבה – אקלים ערבות, חצי מדברי, עם טמפרטורות גבוהות יחסית וכמות המשקעים שנועה סביב 200-300 מ"מ בשנה.

2. בצפון הרי עבר הירדן האקלים הוא ים-תיכוני. כמות המשקעים נעה סביב 400-500 מ"מ בשנה. בהרים הצפוניות שגובהם מעל 900 מ' יש משקעים עד לכ-600 מ"מ בשנה.

3. באזור הרמה שמעבר להרי ירדן שורר אקלים מדברי קיצוני. הוא מתאפיין בהפרשים גדולים בין טמפרטורות היום והלילה, הקיץ והחורף. כמות המשקעים השנתית זעומה ביותר, ובדרך כלל אינה עולה על 50 מ"מ בשנה.

זה כמה עשורים שמדענים מתריעים על שינויי האקלים הצפויים בעולם כולו ובמזרח התיכון בפרט. צופים התחממות, התייבשות (פחות משקעים), עליית שכיחות ותדירות של אירועי מזג האוויר הקיצוניים, מחסור במים ואף עליית מפלס פני הים. ההשפעה החשובה ביותר של שינויי האקלים הצפויים על מדינת ירדן היא התייבשות ומחסור במים.

כבר כיום ניכר בירדן מחסור במים, לא רק לחקלאות אלא אפילו לשימוש ביתי. כמו שכנותיה, סוריה וישראל, בעשור האחרון חוותה ירדן גל בצורות רצופות. להתייבשות ולמחסור במים השלכות הרות-אסון על כלכלתה ועל ביטחונה הלאומי, שלא לדבר על סבל התושבים.

איור 3: מפת המשקעים של ירדן

מים

ירדן נחשבת למדינה הנמצאת במחסור חמור במים, כלומר עם היצע מים שמסתכם בפחות מ-1,000 מ"ק לנפש בשנה. בפועל, עם מדד רשמי של גודל אוכלוסייה של כ-7.3 מיליון נפשות ב-2013, היצע המים לנפש הוא כ-128 מ"ק בשנה. מספר זה אמור עוד לרדת עד כ-85 מ"ק עד שנת 2050, בשל גידול האוכלוסייה במדינה, האמור לחצות בביטחה את הרף של 11 מיליון נפשות. ננסה להסביר בקצרה מדוע זה קרה.

ירדן תלויה במימיה בשכנותיה. היא נאלצת לחלוק במימי הנהרות הגדולים שזורמים חלקית בתחומה (הירדן והירמוך) ובמימי יובליהם עם סוריה וישראל. עם זאת, יש באזורי הממלכה מי תהום רבים. לפי הערכות אופטימיות, סך הכול ההיצע השנתי של מים טבעיים מתחדשים בשטחה עומד על כ-940 מיליון מ"ק. מתוכם מי הירמוך והירדן מהווים כ-400 מיליון מ"ק. כ-200 מיליון מ"ק באים מאקוויפרים מתחדשים, עוד כ-250 מיליון מ"ק זורמים בנחלי הרי עבר הירדן, וכל השאר הם נאות מדבר, נחלי אכזב ומי שיטפונות.

נוסף על ההיצע הטבעי והמתחדש, ירדן מגדילה את רזרבות המים שלה בדרכים שונות. כ-50 מיליון מ"ק בשנה הם מים מושבים. כמות דומה (ולעתים אף גדולה מזו¹) מעבירה ישראל לירדן בעקבות הסכם השלום שנחתם ב-1994. כ-600 מיליון מ"ק באים מאקוויפרים הלא מתחדשים, כלומר בעקבות השימוש במימיהם ירדן מדלדלת אותם, מזהמת וממליחה אותם וסופם קרב. לסיכום, מים טבעיים ואחרים מעמידים את ההיצע כיום לכדי 1.6-1.7 מיליארד מ"ק מים בשנה.

בפועל, הביקוש הירדני למים כנראה מגיע עד ל-1.4-2 מיליארדי מ"ק בשנה בקירוב, וגם הוא לא צפוי להספיק לאוכלוסיית המדינה ולכלכלתה, שכן התחזית לשנת 2020 צופה ביקוש של 2.7 מיליארד מ"ק מים בשנה, הרוב לחקלאות, וכ-400 מיליון מ"ק לצריכה ביתית. יש להניח כי הביקוש כיום גבוה בהרבה, בשל הימצאותה של אוכלוסייה רבה ומתרבה במדינה. יש להוסיף לכך כ-100-200 מיליון מ"ק עבור שימושי תעשייה וכל השאר. הפרש בין ההיצע המתוכנן לביקוש הצפוי יבוא ממפעל עקבה-ים המלח המתוכנן ומהתפלה.

שלטונות ירדן נוקטים אמצעי חיסכון משמעותיים בכל הנוגע למים. ליותר מ-97% מאוכלוסייה יש גישה למים, אך מחירי המים לצרכן גבוהים ביותר ואין סבסוד של המדינה. אין מים זורמים זמינים בכל הערים ובכל השכונות, ובחלקן יש מים רק כמה שעות ביום. האוכלוסייה קונה מים בשוק

1 בשנת 2013, על רקע גל פליטים גדול שהגיעו לירדן מסוריה ושוכנו במחנות בצפון ירדן, העבירה ישראל לירדן 3 מיליון מ"ק מים מעבר לכתוב בהסכם. כדי למנוע מפליטים אלה סבל מיותר העניקה ישראל עוד 13 מיליון מ"ק לירדנים במחיר עלות. הירדנים שילמו לישראל את מחיר ההפקה וההובלה בלבד.

החופשי או משיגה אותם בדרכים לא נורמטיביות. מחיר המים לחקלאים מסובסד, אך מנסים לקדם שיטות גידול מתקדמות ופחות בזבזניות כדי לצמצם את צריכת המים, בהצלחה חלקית. החיסכון במים לחקלאות נובע לרוב מצמצום הייצור החקלאי. כבר שנים רבות שירדן אינה מסוגלת לגדל די תוצרת חקלאית כדי להאכיל את אוכלוסייתה. על כן היא מייבאת מאות אלפי טונות דגנים. אם בשנת 2002 עמד יבוא הדגנים על כ-1.2 מיליון טונות בשנה, עשור לאחר מכן המספר הזה הכפיל את עצמו ועמד על 2.27 מיליון טונות. מספרים אלה צפויים עוד לגדול, בהתאם לגידול האוכלוסייה, מצמצום השטח החקלאי והידלדלות מקורות המים שלה.

הנושא של התפלת מים בירדן נדון בדרגים שונים בתוך הממלכה ומחוצה לה. תוכניות גרנדיוזיות, האמורות לסייע במצוקתה של ירדן קיימות כבר זמן מה. במסגרת פרויקט-על של "תעלת הימים" אמור לקום מתקן התפלה גדול בעקבה, והתוכנית היא שהמים המותפלים שיופקו ממי הים ישונעו עד לבירת המדינה עמאן. מי המלח שייוותרו מההתפלה אמורים לזרום לים המלח ולמנוע את התייבשותו. אלא שמלבד התנגדות של תנועות למען איכות הסביבה, הבעיה המרכזית במימוש הפרויקט היא כלכלית. הבנק העולמי מוכן לתת מענקים בשווי חמישה מיליארד דולר, בתנאי שיקוצצו הסובסידיות שהוא מעניק לירדן ממילא. ירדן אף התבקשה לגייס בעצמה כ-2.6 מיליארד דולר. כל עוד בירדן מחפשים מימון נשאר התפלה המסיבית בשלב זה רק על הנייר.

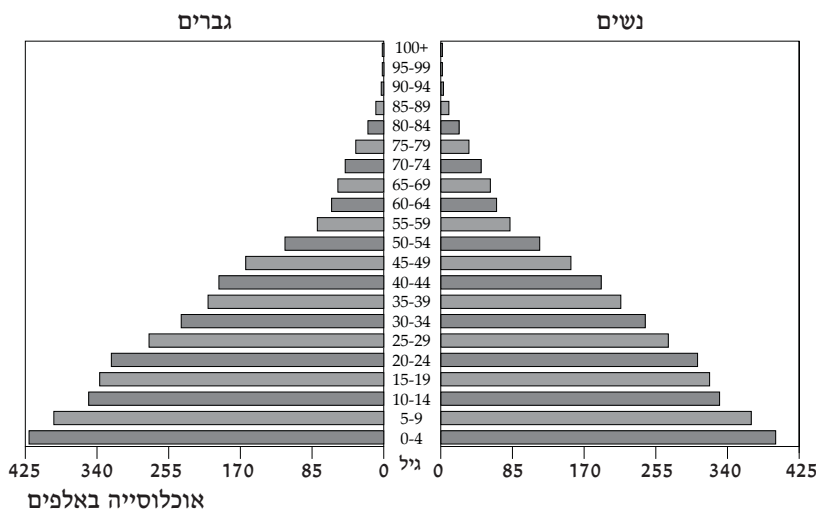
אוכלוסייה

מפקד האוכלוסין האחרון התקיים בירדן בשנת 2004. מאז חוותה המדינה שינויים דמוגרפיים משמעותיים, בעיקר בעקבות גלי הפליטים מעיראק ומסוריה שקלטה. על כן אין אחדות בקרב מכוני המחקר המובילים בדבר הנתונים הדמוגרפיים העכשוויים של הממלכה ההאשמית. רובם מתבססים על נתוני הלשכה הסטטיסטית הירדנית, משתמשים בנתוני היסוד שלה (הלא נכונים כנראה) ומעבדים את הנתונים לפי מודלים שונים, וכך גם התוצאות שונות.

לפי הערכות שונות, בקיץ 2014, מונה אוכלוסיית ירדן בין 6.5 מיליון - הנתון הלא מעודכן של הלשכה הירדנית לסטטיסטיקה; 7.5 מיליון - על פי Population Reference Bureau, PRB; ו-7.93 מיליון על פי The Central Intelligence Agency, CIA. הריבוי הטבעי, על פי אותם המקורות, נע בין 2.2% (ילודה של 25.2 נפשות לאלף פחות תמותה של 3.8 נפשות לאלף - כלומר ריבוי טבעי של 2.14%), דרך 2.8% עד ל-3.86% בשנה והוא גבוה ביותר בכל המובנים. אפילו לפי השיעור הנמוך ביותר, זמן הכפלת האוכלוסייה הירדנית עומד על 31 שנים. ממוצע הילדים של אישה ירדנית עומד כיום על 3.5 (כ-7.3 בשנת 1980; כ-5.5 בשנת 1990; כ-4.1 בשנת 2000). התבוננות

בפירמידת הגילים מהסוג הטיפוסי של מדינות מתפתחות (איור 4) מראה כי רוב אוכלוסיית המדינה הם צעירים. כ-36% עד גיל 14; כ-20.4% גילאי 15-24. האוכלוסייה בגיל העבודה האקטיבי, (גילאי 25-54) מונה 35.7% בלבד. עוד כ-4% הם גילאי 55-64. גילאי 64 ומעלה יש כ-5% בלבד.

המדינה משקיעה כ-8.5% מהתמ"ג שלה בבריאות, אך בפועל יש 1.8 מיטות אשפוז ל-1,000 נפש ו-2.56 רופאים ל-1,000 נפש (פי שניים פחות מישראל). תוחלת החיים הרשמית בירדן נאמדת ב-72 שנים לגברים וב-75 שנים לנשים. למעשה, המדד הזה כיום נמוך בהרבה (איור 4). בכל מקרה, תוחלת החיים של הירדנים היא לפחות כעשר שנים פחות מהמוצע האירופי והישראלי.

איור 4: פירמידת הגילאים של ירדן ב-2014

התבוננות במאפיינים האתניים-דתיים של אוכלוסיית ירדן לכאורה מצביעה על הומוגניות, עם מיעוטים זניחים, שכן 97% הם ערבים-מוסלמים-סונים, 1% צ'רקסים (גם הם סונים), ועם 2% הנותרים נמנים כל שאר המיעוטים: בעיקר נוצרים (ארמנים, קופטים, קתולים ויוונים-אורתודוקסים). אלא שהתמונה הרבה יותר מורכבת: שסעים מעמדיים, אתניים ועדתיים רבים, מיעוט השולט על רוב משאבי המדינה ואוכלוסיית מהגרים של פליטים, פליטים לשעבר וצאצאיהם שהם אוכלוסיות חסרות אזרחות או מעמד רשמי במדינה - כל אלה יוצרים פסיפס הטרונגי.

כדי להבין את התמונה המורכבת הזאת, יש להתעמק בהיסטוריה הדמוגרפית של הממלכה. מנתונים מספריים ניתן להתרשם בטבלה 1. הגרעין האתני של שליטי הממלכה היו בני שושלת בדווית האשמית, שמקורה בחצי האי ערב. ב-1947 הם שלטו בממלכה דלילת אוכלוסין שמנתה 350-450

אלף נפש, כחציים נוודים. כיום, ב-2014, בית המלוכה שולט על 7.5–8 מיליון תושבי ירדן, שרק מיעוט זניח מהם עדיין נוודים. הגידול של פי 17 בתוך 67 שנה אינו מוסבר בריבוי טבעי גבוה, אלא בעיקר בתנועה מתמדת של מהגרים. לפי נתונים מ-2010, כ-46% מסך אזרחי ירדן נולדו מחוץ לגבולותיה. אוכלוסיית ה"לא ירדנים מוצהרים" בלבד מונה כיום כ-2.7 מיליון נפש.

בטבלה 1 מוצגת האוכלוסייה המקורית של ירדן, כלומר בלי הפלסטינים של הגדה המערבית תחת השלטון הירדני (1949–1967) וללא פליטים פלסטינים בשטחי ירדן המערבית, שלא נחשבו לאזרחי ירדן.

טבלה 1: אוכלוסיית ירדן וגידולה השנתי הממוצע באחוזים בשנים נבחרות, לפי נתוני הבנק העולמי

שנה	גודל האוכלוסייה (באלפים)	גידול שנתי ממוצע בין שנים (באחוזים)	הערות
1950	449	7.27	כניסת פליטים פלסטינים מארץ ישראל
1953	575		
1956	690	6.38	הגירה מהגדה המערבית
1960	895		
1963	1,001	4.62	
1967	1,320	7.8	הגירה של פליטים חדשים במלחמת ששת הימים
1969	1,554		
1972	1,812	3.64	ירדנים רבים מהגרים למדינות המפרץ
1975	1,985		
1978	2,147	2.77	פליטים בורחים מלבנון לירדן במלחמת האזרחים בלבנון
1980	2,181		
1983	2,455	3.98	
1986	2,744	3.76	
1989	3,056		
1991	3,545	5.03	מלחמת המפרץ הראשונה – פלסטינים מגורשים ועיראקים נכנסים לירדן
1992	3,733		
1994	4,061		
1998	4,597	1.97	
2001	4,917	1.88	
2004	5,290		
2007	5,661	4.17	גולים מעיראק
2010	6,187		
2014	7,000–8,000		גלי מהגרים מעיראק ומסוריה

הכניסה הראשונה המשמעותית של תושבים "זרים" לירדן היתה בעקבות מלחמת 1948, אז נכנסו אליה כ-70,000 פליטים. בשנים 1949–1967 היגרו לגדה המזרחית של הירדן מהגדה המערבית

כ-400,000 נפשות בעקבות הפיתוח בצד המזרחי, כך שכבר ב-1967 אוכלוסיית ירדן שילשה את עצמה והגיעה עד לכ-1.5 מיליון נפש. שינוי המאזן הדמוגרפי של המדינה היה חד: הפלסטינים היוו כשני שלישים מאוכלוסיית ירדן המקורית. במלחמת ששת הימים נוספו אליהם 180,000 פליטים משטחי הגדה המערבית, ומאז הם נקראים "העקורים".

חרף היותם רוב מוחלט של האוכלוסייה, מעמדם של הפלסטינים לדורותיהם מורכב. אמנם במרוצת הזמן רוב הפלסטינים זכו במעמד ואף באזרחות, אין להם השפעה על הנעשה בממלכה, ומעמדם נחות – אם לא לפי החוק, הרי בהתאם למסורת ולהלך הרוחות. כ-330 אלף עדיין שוהים במחנות פליטים. לפי נתוני הסוכנות הבינלאומית של האו"ם לפליטים פלסטינים במזרח התיכון (UNRWA), מדובר כיום (2014) בכ-2.07 מיליון נפש (לרבות צאצאי הפליטים ובני זוגם). לפי הערכות אחרות, מספר הפלסטינים או הקשורים בהם בירדן הוא 3.5–5.5 מיליון נפש.

מלבד פלסטינים קלטה ירדן מהגרים ופליטים אחרים. בעקבות מלחמת המפרץ הראשונה (1991), שבה עמדה ירדן לצד עיראק, נכנסו לתחומה יותר מ-400 אלף פליטים מעיראק. עם תום המלחמה לא כולם שבו הביתה. בעקבות נפילת שלטונו של סדאם חוסיין אחרי מלחמת המפרץ השנייה והאי-סדר שנמשך בעיראק עד היום, שוהים בירדן בשנים 2007–2014 כחצי מיליון פליטים ממדינה זו. על פי נתונים רשמיים, רק כ-63 אלף פליטים עיראקים חיים בתחומי הממלכה, אך ייתכן שמאות אלפים נשארו בירדן וזכו במעמד תושב בשל קשרים משפחתיים, או שעדיין נמצאים במעמד לא חוקי ואינם מסתייעים בגופים האמונים על תמיכה בפליטים, ועל כן אינם נכללים בסטטיסטיקה. המתרחשות החדשה שנוצרה בעיראק בקיץ 2014 מאיימת להציף שוב את ירדן בפליטים משם, והפעם על רקע של קרע הולך וגובר בין שיעים לסונים והתחזקות תנועות סוניות קיצוניות שמקורן בסוריה, ושמטרתן – יצירת מדינה סונית בשטח הלבנט.

בשלוש השנים האחרונות (בשנים 2011–2014), בעקבות מלחמת האזרחים האכזרית בסוריה, הגיעו לשטחה של ירדן מאות אלפי פליטים מסוריה. נכון לקיץ 2014 יש אומדן רשמי המדבר על 605,000, אבל מקורות אחרים טוענים למספר כפול (כלומר מעל למיליון סורים), וככל שהמלחמה בסוריה נמשכת והתשתיות שם קורסות מספר הפליטים הולך וגובר כל הזמן. התחזיות אינן צופות את שובם של פליטים אלה לביתם, שכן שקט בסוריה אינו נראה באופק (2014 UNHCR).

למצב זה יש השלכות גאו-דמוגרפיות דרמטיות על עתידה של ירדן. שיעור הפלסטינים ירד פלאים, הפסיפס האתני-דתי-לאומי השתנה לבלי הכר, ובמצב זה ספק אם המשטר ההאשמי יוכל להמשיך ולנווט את הממלכה. התמונה נעשית מורכבת יותר, כשמביאים בחשבון את תהליכי קריסת המדינות הסובבות את הממלכה ואת עלייתן של תנועות סוניות קיצוניות ביותר במרחב הקרוב. יותר מדי פליטים שנכנסו לממלכה באים מקבוצות קיצוניות מכל הסוגים והמינים. אם נשקלל את כל

התופעות הקשורות בגלי מהגרים אילו, החל ממחסור בצרכים מינימליים, עבור לצפיפות גוברת, למספרם הרב של מחבלים גלויים וחבויים והשינויים הדמוגרפיים שמשבשים את יחסי הכוחות בין הקבוצות הותיקות והחדשות בממלכה הרי יש מקום לדאגה רבה לעתיד היציבות בירדן.

תהליכים אלה מגבירים את החששות של ישראל לעתיד הממלכה בכלל ומעוררים דיון על עתידה של בקעת הירדן כנכס אסטרטגי ראשון במעלה בפרט. אין לנו ספק שישראל לא תוכל להישאר אדישה לכל אשר יקרה בממלכה וכך גם ארה"ב, שם יש לה נכסים חשובים.

הפריסה המרחבית של האוכלוסייה

פריסת האוכלוסייה בירדן אינה אחידה, כפי שניתן להתרשם מטבלה 2 ומאיורים 2 ו-5. רוב האוכלוסייה נמצאת סביב הבירה עמאן, ולחלקים המזרחיים של כלל המחוזות בכל האזורים (בעיקר החלקים המזרחיים של המחוזות מפרק ומעאן, המדבריים והשוממים) כמעט שאין חשיבות.

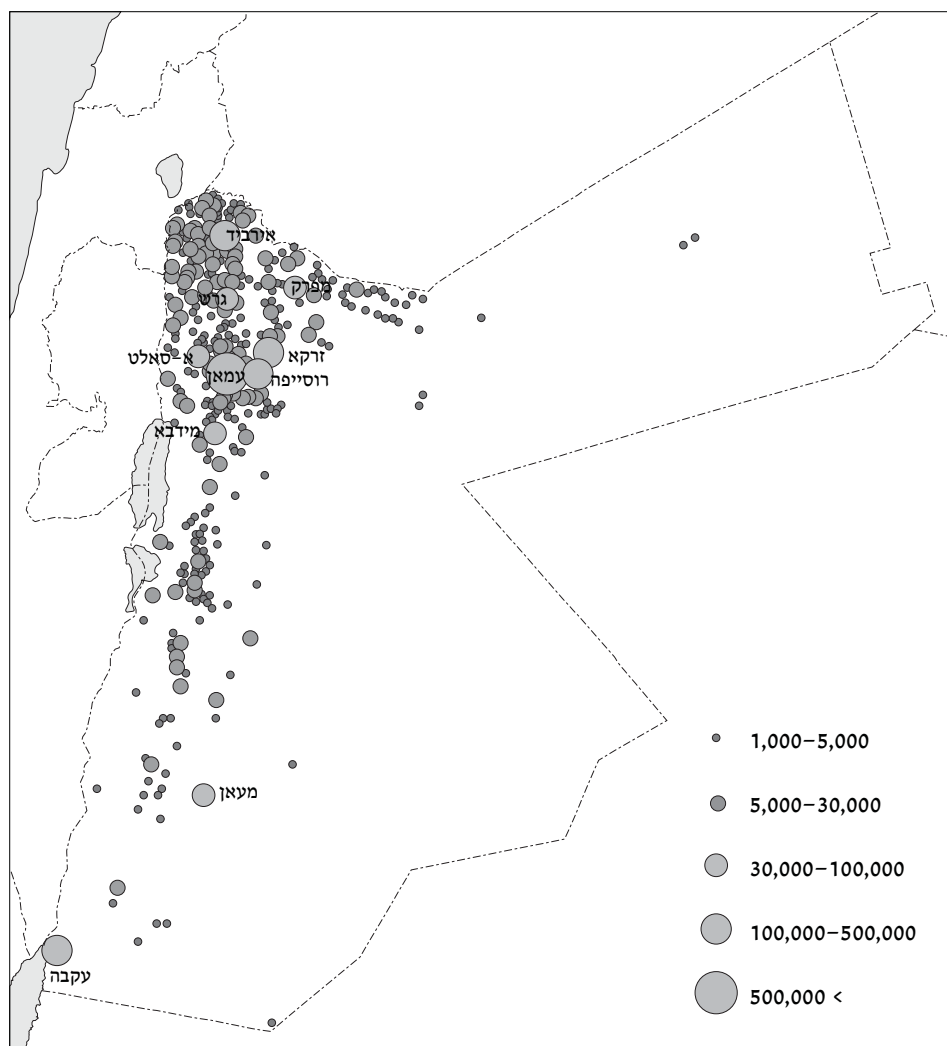
טבלה 2: אוכלוסיית ירדן בהתאם למחוזותיה

המחוז	שטח המחוז (קמ"ר)	אוכלוסיית המחוז ב-2012 (אלפים)	אחוז אוכלוסיית המחוז מסה"כ אוכלוסיית המדינה	אוכלוסייה עירונית (אלפים)	אוכלוסייה כפרית (אלפים)	צפיפות האוכלוסייה (נפשות לקמ"ר)
אזור הצפון						
אירביד	1,572	1,137	17.8	943	194	723
עג'לון	420	147	2.3	112	35	350
ג'רש	410	191	3	120	71	468
מפרק	26,551	300	4.7	118	182	11.3
אזור המרכז						
עמאן	7,579	2,473	38.7	2,325	148	326
בלקא	1,120	428	6.7	307	121	382
זרקא	4,761	952	14.9	900	52	200
מידבא	940	160	2.5	46	114	170
אזור הדרום						
כרכ	3,495	249	3.9	87	162	70
טפילה	2,209	89	1.4	63	26	40.5
מעאן	32,832	121	1.9	66	55	3.7
עקבה	6,905	139	2.2	119	20	20
סה"כ						
סה"כ	88,794	6,388	100	5,276	1,112	71.9

נתונים משוערים לשנת 2012, על פי השירות הסטטיסטי ירדני

כ-83% של אוכלוסיית ירדן היא עירונית. מתוך 17% הנותרים שנחשבים לכפריים, לא כולם עוסקים בחקלאות או רואים את עתידם בכפרים. ההגירה מהכפר לעיר נמשכת בירדן כמו בכל מדינה מתפתחת. עם זאת, האוכלוסייה העירונית גדלה לא רק בגלל ההגירה, אלא גם בשל זליגתם של מטרופולינים אל כפרים, או בשל הפיכתם של כפרים ליישובים עירוניים בגלל חוסר היכולת או הרצון להמשיך לעסוק בחקלאות. תהליך העיור במדינה טרם הסתיים, והוא נמשך בקצב גבוה יחסית. משערים כי בשנים 2010–2014 היה קצב העיור השנתי בירדן כ-2.17%.

איור 5: פיזור האוכלוסייה בירדן

הריכוז המשמעותי העיקרי של אוכלוסיית ירדן נמצא בצפון מערבה של המדינה (בין אזור הצפון ובה מחוז אירביד לבין אזור המרכז ובה מחוז עמאן), סביב שני המרכזים האורבניים החשובים ביותר, האחד עמאן, שכבר מזמן בלעה את העיר זרקא הסמוכה על רוב פרבריה, והאחר אירביד, שגם היא מספחת את סביבתה הקרובה. שתיהן הפכו למטרופולינים ההולכים ומתרחבים תוך כדי נגיסה וסיפוח של שטחי הכפרים, העיירות, הפארקים הלאומיים ושטחי החקלאות. על פי קצב העיור וגידול האוכלוסייה העירונית, לא ירחק היום שבו יתאחדו המרכזים הללו וייצרו רצף מטרופוליני מאוחד, למרות הימצאותן בשטח הררי שמופרד על ידי עמקי הנחלים. כבר כיום ניתן לראות כי המחוזות הקטנים הגובלים באירביד ובעומאן (עג'לון, ג'רש, זרקא ובלקא) משמשים חוליה מקשרת ברורה בין שני המוקדים. ריכוז אוכלוסייה קטן הרבה יותר נמצא בבקעת הירדן, לא רחוק מהליבה של ירדן (מערב המחוזות אירביד ובלקא, חלק מצפון המערב של מחוז מידבא). בשנות החמישים והשישים של המאה הקודמת השקיעה הממלכה בבקעה משאבים רבים, ואכן הובילה לצמיחת האזור ולאכלוסו (על כך ביתר פירוט בפרק העוסק בכלכלת ירדן). המחוזות של דרום ירדן מאוכלסים בדלילות. רק מחוז עקבה, שבו נמצאת עיר הנמל היחידה של הממלכה, גדל בהתמדה בשנים האחרונות.

לפריסה שתוארה לעיל סיבות גאוגרפיות-פיזיות וגורמים היסטוריים-אנושיים. החקלאות שעמדה בבסיס המשק של ירדן מאז היווצרותה כיחידה גאופוליטית התאפשרה רק באקלים של הרי עבר הירדן, בעיקר בסביבת עמאן ואירביד. שם גם נמצאו הקרקעות המתאימות לחקלאות. באותו האזור הצטלבו דרכים היסטוריות חשובות: אלה שבכיוון צפון-מזרח למערב קישרו בין ארצות הלבנט שלחוף הים התיכון לבין פנים היבשת – עד לעיראק ואף הלאה. אלו שבכיוון צפון-דרום הגיעו לחצי האי ערב, לים סוף או למצרים דרומה ולסוריה-טורקיה צפונה. בצומת גאואסטרטגי זה עברה המסילה החיג'אזית וגם נבנתה עיר הבירה של הממלכה – עמאן.² נוסף על מוסדות שלטון התרכו בעיר הבירה רוב המוקדים הכלכליים-פיננסיים. העיר שימשה שוק לסביבה החקלאית, והתמקמו בה תעשיות ראשונות של המדינה.

שאר ערי עבר הירדן שבצפון מערב המדינה נהנו מתנאים גאוגרפיים פיזיים דומים, אם כי לא יכלו להתחרות בעמאן. על כן אין פלא שהמדרג העירוני של הממלכה ההאשמית הוא מדרג של עיר-ראשה טיפוסית. מתחת לעמאן רבתי, המונה יותר משני מיליון נמצאת דרגה ריקה, ורק אחריה מופיעות ערים עם אוכלוסייה של 100-500 אלף תושבים, ולחלקן קשר הדוק עם עמאן. מתחתיהן

2 למעשה היא המשכה של המושבה הצ'רקסית שהוקמה בסביבה ושל כפרי הצ'רקסים שיושבו באזור באמצע המאה ה-19 על ידי העות'מנים. במקום שבו הם יושבו שכנה העיר פילדלפיה ההלניסטית-רומית במאה השלישית לפנה"ס, שבתורה הוקמה על האתר של רבת עמון המקראית.

נמצאות ערים ועיירות שאוכלוסייתן קטנה בהרבה. טבלה 3 מציגה את המדרג העירוני בירדן ואת 13 הערים הגדולות שלה.

טבלה 3: אוכלוסיית הערים הגדולות בירדן (2012)

העיר	אוכלוסייה (אלפים)	הערות
עמאן	1,291	
זרקא	481	במרחב זרקא מתגוררים 792
רוסייפה	278	
פרורי עמאן	741	
א-סאלט	89	בירת מחוז בלקא
סה"כ מטרופולין עמאן	2,880	
אירביד	400	בירת מחוז אירביד
סה"כ מטרופולין אירביד	1,080	
עקבה	107	בירת מחוז עקבה
מידבא	85	בירת מחוז מידבא
מפרק	48	בירת מחוז מפרק
גרש	33	בירת מחוז גרש
מעאן	30	בירת מחוז מעאן

אמרה ירדנית קובעת כי "עמאן היא ירדן וירדן היא עמאן". ואכן, זהו מדרג של עיר אחת גדולה, שהולכת ומתרחבת לכל עבר על חשבון סביבתה הקרובה והרחוקה. כך העיר זרקא, השנייה במדרג, עם אוכלוסיית מטרופולין של כ-800 אלף נפשות, כבר יותר משלושה עשורים מקושרת פיזית עם המטרופולין של עמאן הבריאה.

אירביד, העיר השנייה בגודלה במדינה, משרתת שטח מטרופוליני המונה יותר ממיליון נפש. היא זוחלת לכיוון צפון, לעבר א-רמת'א, ודרומה לכיוון ע'לון. משם כנראה תמשיך את התרחבותה לכיוון עמאן, שממילא מתקדמת לעברה. שאר הערים הגדולות שבמדרג הן בירות המחוזות שצמחו בעיקר בזכות תפקידן המנהלי: מידבא, א-סאלט, ג'רש, מפרק. עקבה היא כאמור מנוף כלכלי של הממלכה. על כן גידול העיר לא מוסבר רק בשל היותה מרכז מינהלי.

כלכלה

המשק הכלכלי של ירדן הוא בין הקטנים במזרח התיכון. המחסור החמור במים והיעדר עתודות נפט וגז גדולות (כפי שיידון בהמשך) מכבידים עליו ביותר. מדדים מקרו-כלכליים מצביעים על מצב כלכלי בעייתי שמלווה את הממלכה כבר עשרות שנים. בטבלה 4 מוצגים מדדים כלכליים נבחרים של ירדן ושל שכנותיה הרחוקות והקרובות במזרח התיכון.

טבלה 4: מדדים כלכליים נבחרים של מדינות מזרח התיכון (לפי נתוני הבנק העולמי וה-CIA)

המדינה	תמ"ג לנפש (דולרים) (2012)	אחוז העובדים במגזרים השונים מתוך כלל העובדים (2012)			תרומה יחסית של המגזרים השונים לכלכלת המדינה (אחוזים מסך כל התמ"ג בשנת 2012)		
		חקלאות	תעשייה	שירותים	חקלאות	תעשייה	שירותים
ירדן	6,000	2.7	20.0	77.4	4.5	30.8	64.7
מצרים	6,600	32.0	17.0	51.0	14.5	37.6	47.6
סוריה	5,100	17.0	16.0	67.0	16.9	27.4	55.7
ישראל	31,400	2.0	16.0	82.0	2.5	31.1	64.9
סעודיה	24,500	6.7	21.4	71.9	2.0	69.1	28.9
לבנון	15,700	2.0	16.0	82.0	4.6	19.7	75.7
טורקיה	14,700	26.5	26.2	48.4	9.3	28.1	62.6
איראן	13,200	25.0	31.0	45.0	10.4	37.7	51.8
עיראק	3,900	21.6	18.7	59.8	9.7	60.5	29.8

ב-2013 עמד התמ"ג של המדינה על כ-40 מיליארד דולר (PPP). נתון לא גבוה במיוחד זה מתגמד עוד יותר כשמחלקים אותו בהתאם למספר האזרחים הרשמיים של המדינה (כ-6.5 מיליון על פי הלשכה הסטטיסטית הירדנית). התמ"ג הרשמי לנפש בשנה בירדן עומד על כ-6,000 דולר. אם נכלול את כל תושבי ירדן (כולל פליטים ומהגרים לסוגיהם, כלומר כשמונה מיליון נפש) נגיע לכ-5,000 דולר לנפש. לשם השוואה, התמ"ג לנפש בישראל מזמן חצה את הרף של 32,000 דולר, של סעודיה נע סביב 25,000 דולר, של טורקיה ולבנון - כ-15,000. רק בסוריה ובעיראק נמצא מדדים גרועים יותר, בשל מלחמת האזרחים הגלויה והסמויה ששוררת בהן זה שנים.

פילוג התרומה של התמ"ג הירדני בהתאם לענפי המשק מלמד, שב-2013 סיפקה החקלאות כ-3.2% ממנו, התעשייה כ-30%, ואת השאר סיפק ענף השירותים. בעשור האחרון ניכרים הקטנה של השפעת החקלאות במשק, גידול אטי של התעשייה וגידול ניכר בענף השירותים. בסך הכול מדובר בכלכלה קטנה מאוד ופגיעה מאוד. צמצום המגזר החקלאי והגידול האטי של המגזר התעשייתי מצביעים על תלות בהשקעות זרות ובשווקים חיצוניים ועל חוסר יכולת להביא לצמיחת המשק או אפילו לספק את צורכי הפנים של אוכלוסיית ירדן. התעשייה הירדנית אינה עצמאית - היא תלויה בחומרי גלם מבחוץ, או שבעצמה מספקת רק עיבוד ראשוני למחצבי טבע מקומיים. מדובר בתעשייה קלה, או מסורתית ומיושנת ברובה. החקלאות מפותחת יחסית, אבל השטח המתאים לחקלאות מצומצם מאוד, ואת בעיית המים כבר הזכרנו. ענף השירותים המנופח נועד בעיקר לעובדי המדינה, שמתפרנסים מהתקציב הדל ממילא של הממלכה. לצד רופאים ומורים נמצא רבות המועסקים בכוחות הביטחון (צבא, משטרה) וכן פקידי ממשל ברמות השונות. הבעייתיות של ענפי המשק הירדני תפורט בהמשך.

ירדן מייבאת הרבה יותר מאשר היא מייצאת. ב-2012 היא ייבאה מוצרים בשווי של כ-18 מיליארד דולר וייצאה בסכום קטן בהרבה - בכ-9.6 מיליארד דולר. מוצרי היצוא העיקריים (טבלה 5) הם חומרי גלם או עיבודם הבסיסי בלבד. ירדן מייצאת בדרך כלל את המחצבים היחידים שנמצאו בשטחה: מיליוני טונות של פוספטים ואשלג, של מלח לא מזוקק, נחושת, גבס, מנגן, חומר גלם המיועד לייצור קרמיקה (חול, חרסית, פצלי שדה).

מוצרי התעשייה הכימית והמינרלים והפוספטים ושפע מוצרים שמפיקים מים המלח מהווים כ-44% מסה"כ השווי של הייצוא. 15% נוספים של ערך היצוא הם מוצרי טקסטיל. מזון לסוגיו (ירקות ופירות ומשק חי) גם הם 15%. עוד 6% הם מוצרי חשמל (בעיקר ביתיים פשוטים). כ-4% כל אחד הם מוצרי פלסטיק וגומי ומוצרי עץ.

טבלה 5: מרכיבי יצוא עיקריים של ירדן בשנת 2012 בהתאם לערך שלהם

מוצרי יצוא עיקריים	ערך כספי באחוזים מסה"כ היצוא
מוצרי תעשייה כימית ונלווים	30
טקסטיל	15
מינרלים	14
ירקות, פירות	8
מוצרי חשמל	6
מתכות ומוצריהן	5
מוצרי עץ	4
פלסטיק וגומי	4
מזון מעובד	4
בעלי חיים ומוצרים העשויים מהם (כולל עורות)	3

מקור: Harvard's Atlas of Economic Complexity (2012)

השווקים העיקריים ליצוא הירדני הם בארה"ב - כ-16.6% מסה"כ השווי (טקסטיל, מוצרי ים המלח), בעיראק - 15.1% (פוספטים, טקסטיל) ובסעודיה - 11% (ירקות ופירות), הודו - 10.5% ואינדונזיה - 4.2% (פוספטים, אשלג).

מרכיבי היבוא העיקריים של ירדן (טבלה 6) הם מקורות אנרגיה. גם חומרי הגלם לתעשייה (בדגש על טקסטיל) וכן מוצרי צריכה תעשייתיים זולים מיובאים לירדן מחו"ל: מסעודיה - 23.6% מסה"כ שווי היבוא (בעיקר מוצרי נפט); מסין - 9.4% (מוצרי תעשייה זולים וחומרי גלם לתעשייה המקומית); מארה"ב - 6.7% (בעיקר מכונות, מכשירים טכנולוגיים מתקדמים וגם דגנים); מאיטליה ומטורקיה - 4.6% ו-4.7% בהתאמה (מכונות, מכשירי חשמל, חומרי גלם לתעשייה).

טבלה 6: מרכיבי היבוא העיקריים של ירדן בשנת 2012 בהתאם לערכם

מוצרי יבוא עיקריים	ערך כספי באחוזים מסה"כ היבוא
מוצרי נפט ודלקים	27
ציוד טכני חשמלי מתקדם	11
מוצרי מזון לסוגיו (בלי דגנים)	14
מתכות	9
אמצעי תחבורה (כלי רכב, מטוסים)	9
מוצרי תעשייה כימית מתקדמת	5
טקסטיל	5
דגנים	4
תרופות וחומר גלם ליצירתם	3

מקור: Harvard's Atlas of Economic Complexity (2012)

הפרש כה גבוה בין היצוא ליבוא משפיע לרעה על מאזן התשלומים ומביא (בין יתר הגורמים) לאינפלציה גבוהה. בשנת 2013 חצה קצב האינפלציה השנתית את הערך של 6%. ב-2012 הוא התקרב ל-5%. את תוצאותיה והשלכותיה של האינפלציה על אוכלוסייה מנסה ממשלת ירדן לרכז בעזרת סובסידיות שונות והתערבות בתחומים הפיננסיים ובשוקי המטבע, אך בהצלחה חלקית, בין היתר בגלל גירעון תקציבי הולך ומחריף.

סעיף ההכנסות בתקציב של ירדן ב-2013 עמד על כ-6.86 מיליארד דולר, ההוצאות היו גבוהות בשליש – 10.71 מיליארד דולר, ולא היה ביכולתה להרחיב את בסיס ההכנסות. רק כ-20% מהן מגיעים ממסים והעלאתם לא תצמצם את המחסור ורק תחריף את המרמור בקרב האוכלוסייה, שהיא קשת יום ממילא. במילים אחרות, ירדן שקועה בחובות בזירת הפנים ובשוקים הבינלאומיים. לפחות מבחינה רשמית, החובות לא עלו על ערך התמ"ג השנתי שלה, אלא הם מתקרבים לכ-80% ממנו, עם קצב גידול שנתי של כ-5%.

אחוז האוכלוסייה בגיל העבודה בירדן נמוך יחסית, בשל ריבוי טבעי גבוה ועל כן גם ריבוי ילדים. כוח העבודה הרשמי הוא כ-1.9 מיליון נפש, כלומר כ-35.7% בלבד. יש לזכור, כי שיעור המפרנסים בפועל קטן עוד יותר, שכן נשים בירדן, הנמנות להלכה עם כוח העבודה, אינן עובדות מחוץ לביתן. באופן רשמי, כ-14% של הירדנים בגיל העבודה מובטלים. באופן לא רשמי מספר המובטלים נאמד ב-30%. במילים אחרות, כרבע מהגברים וכחצי מהנשים בגיל העבודה בממלכת ירדן אינם עובדים. על כן, שיעור האוכלוסייה הנתמכת גבוה במיוחד – כ-60%. לזה יש להוסיף מיעוט מקומות עבודה מסודרים ומשרות חלקיות, דבר שמשפיע על רמת העוני הגבוהה במדינה.

שלטונות ירדן אינם מרבים לעדכן את מדד העוני ולחשוף אותו לציבור הרחב. על פי הנתון הרשמי האחרון, משנת 2002, 14.2% (כל תושב שביעי במדינה) היו מתחת לקו העוני. זהו נתון מטעה ויש לפרשו. הגבול של קו העוני בירדן עובר על ערך ההכנסות של 680 דיןר לנפש בשנה (כ-950 דולר). ניתן לצאת מתחום העוני ולהשתייך סטטיסטית למעמד הבינוני בירדן עם הכנסות שנתיות של פי שניים מאלה של קו העוני. כלומר, עוד עשרות אחוזים של ירדנים תויגו כבני מעמד ביניים, אך הכנסותיהם רק עלו במקצת מהערך של 3 דולרים ליום. לכך יש להוסיף כי ב-2002 היתה תקופה טובה יחסית, לפני המשברים הכלכליים של העשור הראשון של שנות האלפיים ולפני התפוצצות האוכלוסין שהביא גל הפליטים הגדול מעיראק וסוריה. כבר אז היה ברור שמספר העניים בממלכה כפול מזה הרשמי, וכיום מחקרים מתריעים על ירידה ניכרת במספר הירדנים הנכללים במעמד הביניים. המדינה היא כאמור המעסיק הגדול, המגזר הפרטי מצומצם יחסית ובו משגשגת האליטה האתנית-שורשית והמעמדית של הממלכה – בעיקר מקורבי בית המלוכה.

בירדן נמצאים המוני עובדים זרים, בהם חוקיים (כחצי מיליון) ולא חוקיים (1.2 מיליון), שלא תמיד משלמים מסים ולכאורה גוזלים עבודה מתושבים מקומיים. העובדים החוקיים באים בעיקר ממצרים, והלא חוקיים הם בעיקר פליטים – מעיראק, מסוריה ומשטחי הרשות הפלסטינית.

המדינה סבסדה היסטורית מגוון רחב של מוצרים ושירותים. מאז עלייתו של המלך עבדאללה השני לשלטון ב-1999 יזמו בעמאן כמה רפורמות כלכליות, ביטלו כמה סובסידיות (בעיקר על דלק), הפריטו חברות ממשלתיות, אך נזהרו ללכת לכיוון ליברליזציה כלכלית מוחלטת מחשש מתגובת האוכלוסייה.

הממלכה ההאשמית תלויה בסיוע חוץ רב. סיוע החוץ השנתי הרשמי בכסף שמעניקה לה ארה"ב מסתכם בכ-700 מיליון דולר. ב-2014 הובטח להגדילו עד לסכום של מיליארד דולר. לכך יש להוסיף עזרה בתחומים מגוונים, אזרחיים וצבאיים וגם את הסיוע של האיחוד אירופי ושל סעודיה ושאר מדינות ערב, אם כי הוא קטן יותר, ממוקד יותר וגלוי פחות.

בשנים האחרונות, בזכות הסיוע הזר ולאור הצלחת השלטון הריכוזי לשמור על יציבות כלכלית יחסית של חברה ענייה ברובה, התאפיינה ירדן ברמת שחיתות ובשיעור כלכלה "שחורה" נמוכים יותר מאלה של שכנותיה העשירות יותר ובמדד גבוה יותר של שלטון החוק (טבלה 7). כל הסיבות שתוארו לעיל סייעו לעמידות השלטון המלוכני על רקע הסערות של "האביב הערבי", שהוביל להפלת השליטים המושחתים בלב, בתוניסיה ובמצרים ועורר את מה שעורר בסוריה.

השלטון המלוכני אכן שורד עד כה, אך אין להסיק מכך שכלכלת ירדן תמשיך להתקיים במתכונתה הנוכחית בשנים הקרובות ללא משברים דרסטיים ורפורמות מרחיקות לכת. קצב הצמיחה של

טבלה 7: מדדים נלווים המצביעים על כלכלות המדינות של מזרח התיכון

המדינה	אחוז כלכלה לא פורמלית (היקפי שוק שחור) (2009-2008)	מדד שלטון החוק (2010) (האפקטיביות של הממשל) טווח הציונים בסקאלה המוצעת נע מ-1 (חוסר משילות) עד 100 (רמת המשילות הגבוהה ביותר)	מדד השחיתות (2011) טווח הציונים בסקאלה המוצעת נע מ-1 (המדינה המושחתת ביותר) עד 9.5 (רמת השחיתות זניחה)
מצרים	36.2	40.19	2.9
לוב	31.88	9.5	2.0
ירדן	17.68	57.4	4.5
סוריה	19.18	34.92	2.6
לבנון	32.36	43.06	2.5
ישראל	21.1	86.6	5.8
טורקיה	31.62	66.02	4.2
איראן	18.59	36.8	2.7
עיראק	-	9.09	1.8
סעודיה	17.87	52.63	4.4

מקור: Elgin & Oztunal, 2012; Kaufmann, Kraay & Mastruzzi, 2010; Transparency international, 2011

המשק הירדני לכאורה מעודד - כ-2.8% בשנת 2013, אך אין הוא מצביע על כלכלה בריאה, אלא על תלות בהון הזר שהבטיח צמיחה זו.

חקלאות

פני השטח ובעיקר תנאי האקלים של ירדן גרמו לכך שרוב השטח החקלאי הוא בצפון מערבה של המדינה: סביב עמאן ואירביד ובבקעת הירדן. נעשים ניסיונות לפתח חקלאות בערבה בדומה לחקלאות שמקיימת שם ישראל. בפנים המדינה יש גידולי שדה (חיטה, שעורה). באזורים הצחיחים, המזרחיים יותר, עוסקים במרעה צאן.

פחות מ-3% של כוח העבודה הירדני מועסקים בחקלאות. לכאורה יש לברך על הנתון הזה, שמצביע על יעילות ועל חיסכון בקרקע. בפועל, התמונה מורכבת יותר. החקלאות תורמת לכ-3.2% בלבד של התמ"ג הירדני, אך היא אכן שונה מזו של מצרים וסוריה, למשל, שבהן מצטופפים חקלאים רבים בחלקות אדמה קטנטנות, שמעובדות בשיטות פרימיטיביות ושאין יכולות לכלכל את החקלאי היחיד עם שדהו הקטן ומשפחתו הגדולה. אבל, הבעיות העיקריות של ירדן בתחום החקלאות הן בשני תחומים אלה:

1. פער מתמיד בין הייצור החקלאי הפנימי לצורכי האוכלוסייה. בשנת 2012 תיעדה הלשכה הסטטיסטית הירדנית כ-1.15 מיליון דונם של גידולי שדה וכ-423 אלף דונם שגידלו בהם

ירקות. כ-859 אלף דונם תפסו עצי פרי. במשק החי נספרו בממלכה ההאשמית כ-3 מיליון ראשי צאן (2.23 מיליון כבשים ו-792 אלף עזים) ו-68.5 אלף ראשי בקר. בכל אלה אין די עתודות מזון לאוכלוסייה של כשמונה מיליון נפש.

2. מדיניות בעייתית של שימושי הקרקע בממלכה. הרצועה היחידה הראויה למחיה ולחקלאות (סביב רבת עמון וצפונה ממנה ולאורך הגדה המזרחית של ירדן) עוברת כיום תהליך עיור מואץ. במקום לשמור על אוצר הטבע הזה מרבים בירדן לבנות דווקא באזור זה.

התערבות מושכלת של המדינה בשנות החמישים והשישים של המאה הקודמת הצליחה ליצור לירדן אזור חקלאי פורח. מדובר בפיתוח בקעת הירדן, שהתאפשר בזכות פרויקט לאומי של בניית תעלת המלך עבדאללה (תעלת הע'ור). התעלה, באורך של כ-125 ק"מ, מובילה מים מנהר הירמוך לאורך עמק הירדן (הע'ור) עד סביבת גשר אלנבי (מזרחית ליריחו). אל התעלה מתנקזים גם מי הנחלים הגדולים שמקורם בהרי עג'לון. הספק התעלה הסתכם בכ-130 מיליון מ"ק בשנה, ושני שלישים מהמים שהיא מכילה נועדו להשקיית השדות בחבל החקלאי שפותח בבקעה. הרעיון הכלכלי של המתכננים היה לנצל את מזג האוויר החמים השורר בה בחורף לחקלאות אינטנסיבית של גידולים שיש להם ביקוש רב; הרעיון הגאופוליטי היה מורכב יותר: בעזרת יצירת חבל חקלאי חדש ניסו בממלכה ליישב מאות אלפי פליטים פלסטינים, לקדם פיזור אוכלוסייה ואף ליצור לאורך הגבול עם ישראל מוקד התיישבותי שיצביע על נוכחות של ירדן באזור ועל אינטרסים שלה בו.

באזור שהיה שומם בעבר התפתחה התיישבות חקלאית, ולצדה מוקדי תעשייה ושיווק המטפלים בתוצרת (בתי אריזה, מפעלי עיבוד, שווקים). לאוכלוסיית האזור סופקו כל התשתיות הנחוצות הנלוות, החל מתחבורה, חשמל ותקשורת וכלה בבריאות, חינוך וסעד. הונהגו שיטות חקלאיות מתקדמות שכללו שימוש מסיבי בחממות, בטפטפות, בחומרי הדברה, בדשנים ובמיכון חקלאי מתקדם. הצלחת הפרויקט היתה רבה, עד כדי יכולת לייצא עודפי תוצרת.

לסיכום, לפי נתוני הבנק העולמי מ-2011, רק 11% משטחה של ירדן ראויים לחקלאות ולמרעה, ורק ב-9.6% של השטחים מנהלים חקלאות שלחין. שטח זה הולך וקטן בשל שינויי אקלים, כלומר התרחבות תופעת המדבור וגם עקב הבנייה במעט השטחים הטובים בממלכה.

תעשייה

התעשייה בירדן היא בעיקרה קלה ומסורתית – עיבוד תוצרת חקלאית וייצור טקסטיל, אך יש בה גם תעשיות המשתמשות במחצביה העיקריים של המדינה, הפוספטים והאשלג המעובדים לדשנים, והתעשיות הפטרוכימיות – מפעלים לזיקוק נפט ולמוצרי נפט. רוב מפעלים אלה היו בבעלות מלאה

או חלקית של המדינה. מיקומן של התעשיות אינו מתאפיין בפריסה מרחבית מקיפה. רובן הוקמו – בהתאם להחלטות הממשלה – קרוב לחומרי הגלם וסביב עמאן וזרקא, שהן ספקיות כוח העבודה העיקרי ושוק מקומי וכן צמתים תחבורתיים חשובים, שניתן היה לשנע מהם את מוצרי התעשייה ליעדים השונים (בעיקר דרך עקבה לעולם כולו, או בדרכים יבשתיות לסוריה, עיראק, או לסעודיה). עד היום מרכז הכובד התעשייתי של ירדן, עם כ-80% של סה"כ המפעלים שבמדינה, מרוכז בעמאן רבתי. ריכוזי תעשייה מינוריים נמצא באירביד ובעקבה.

בשנת 2014 מועסקים כ-20% של כוח העבודה הירדני בענף התעשייה. תרומת התעשייה לתמ"ג המדינה קרובה לכ-30%, עם קצב צמיחה שנתי ממוצע של כ-2.8%, וממשלת ירדן ממשיכה לעודד את הפיתוח התעשייתי. אחרי שהפריטו חלקית את ענקיות התעשייה שבבעלות המדינה (ללא תוצאות מרשימות), מקדמים שם עתה התייעלות של תעשיות קיימות ויצירת אזורי תעשייה חדשים בפריפריה. אזורי תעשייה החשובים באזורים הנידחים שמנסים לפתח הם מעאן, מפרק ועקבה. אך נראה שרק במקרה של עקבה ההשקעות יניבו פירות. אין לצפות יתר על המידה להעתקת תעשיות עמאן וזרקא, ולא לפריחת הפריפריות שאין בהן מנוף כלכלי חשוב, כמו נמל ימי.

הטבות במיסוי, אך בעיקר כוח עבודה ירדני זול יחסית, הביאו לממלכה משקיעים ותעשיינים. ההצלחה בתחום היא בעיקר בזכות תמיכה של ארה"ב, שהשקיעה באזורי התעשייה בירדן והקלה במכס על יבוא מירדן. רוב התוצרת התעשייתית שמייבאת ארה"ב מירדן היא טקסטיל (בגדים מוגמרים).

תעשיות עתירת ידע – מחשבים ואלקטרוניקה (בעיקר תוכנה וענף התקשורת המשלב בין תעשייה למתן שירותים) ותעשיית תרופות (משולבת במוצרי קוסמטיקה) זכו לתנופה בשנים האחרונות. כוח עבודה זול יחסית ועלויות ייצור נמוכות יחסית יכולים למלא תפקיד חשוב בצמיחתן.

ענף השירותים

מכלל המועסקים בירדן, כשלושה רבעים הם בענף השירותים, וכשני שלישים מהתמ"ג שלה באים מענף זה. זאת תוצאה חיובית ככל שמדובר במדינה מפותחת העוברת מהר לשלב הפוסט-תעשייתי. אך לא זה המצב בירדן. חלק נכבד מעובדי ענף השירותים אינם תורמים בפועל לרווחת הכלל. המגזר הציבורי מנופח, יש אנשי צבא ושוטרים רבים ושלל פקידים שמתפרנסים מתקציב המדינה ומתקציבים של רשויות מקומיות ואינם תורמים להתייעלות הענף.

המגזר הפרטי שעוסק במתן שירותים מצומצם יחסית, שכן אין בירדן שווקים פיננסיים גדולים או השקעות בבורסה. אף אין בה חיים תרבותיים עשירים שמצריכים "תעשיית בידור". אוכלוסיית מעוטת יכולת ובעלת כוח קנייה מצומצם יחסית ואינה מצריכה אפילו ריבוי מוכרים ברשתות השיווק הקמעונאי, כפי שהן מוכרות לתושבי מדינות המערב. עם זאת, בשני תחומים בענף השירותים בירדן גלום פוטנציאל כלכלי רב. הראשון הוא ענף התקשורת הסלולרית והטלוויזיה והאינטרנט הנלווים לו. ירדן אינה שונה מכל מדינות מזרח התיכון שחוו את המהפכה בתחום בשנות האלפיים. רפורמה שהנהיגה הממשלה הסירה את הפיקוח על התחום גרמה בתוך עשור להתהוות שוק פנימי שמוערך בכשני מיליארד דולה. בענף מעסיקים עשרות אלפי עובדים והפריחה תימשך מן הסתם עוד זמן רב. התחום השני הוא תיירות החוץ. לתיירות לירדן תרומה ניכרת לכלכלתה. הענף מעסיק כ-40 אלף עובדים ירדנים, וההכנסות ממנו בשנת השיא של 2010 הסתכמו בכ-3 מיליארד דולה. באותה שנה ביקרו בירדן כארבעה מיליון תיירים, כלומר כ-7.5% מסה"כ התמ"ג, או פי שניים משווי הטקסטיל שמייצאת ירדן מדי שנה.

הפוטנציאל התיירותי עדיין לא מנוצל ברובו, מה גם שהענף הוא נפגע עיקרי מן האי-שקט ששורר במזרח התיכון בשנים האחרונות. בשנים 2011-2013 ירד מספר התיירים ביותר מ-40%. ב-2012 נרשמו 2.5 מיליון מבקרים בלבד, והנתונים של 2013 טרם פורסמו.

אנרגיה

בשונה משכנותיה, ירדן לא התברכה במקורות אנרגיה רבים. עתודות הנפט המוכחות במדינה מוערכות במיליון חביות בלבד, כמות שאינה ראויה להפקה לאורך זמן. ייתכן שהעתודות של נפט הפצלים גבוהות יותר. קיימת תוכנית לבנות עד 2017 עשרות תחנת כוח לנפט פצלים מקומי, אך בינתיים נאלצת ירדן לייבא לפחות כ-70 אלף חביות נפט גולמי מדי יום.

עתודות הגז המוכחות גם הן אינן רבות - כ-6.3 מיליארד מ"ק, והפקתן המרבית והיעילה אינה נראית באופק. דובר על כ-230 מיליון מ"ק גז בשנה, או על שישית מסה"כ הביקוש השנתי המרבי (1.4 מיליארד מ"ק ב-2011). רוב הגז המקומי הופק בשדה רישא, הנמצא בגבול עם עיראק, אך לאחרונה התברר שהוא לא רווחי. חברת BP, האחראית על ההפקה, עזבה את האתר.

לאחרונה נמצאו בירדן מקורות אנרגיה פוטנציאליים מסוג חדש. מדובר בכמויות גדולות יחסית של מרבצי אורניום נגיש וקל להפקה. כבר שנים מנהלת ירדן משא ומתן עם חברות אירופיות, אמריקניות ורוסיות מובילות כדי למצוא שימוש לאורניום, לצורכי יצוא ולפיתוח טכנולוגיות גרעיניות מקומיות לשימוש אזרחי, אך לעת עתה היא נאלצת לייבא כ-90% של מקורות האנרגיה שלה, ביותר מ-40%

של תקציבה. רק כ-2% מסה"כ הצריכה הם מקורות אנרגיה פנימיים. את השאר היא מקבלת בדרכים שונות. צינור הנפט ההיסטורי שחיבר בין עיראק לים התיכון, שאינו פועל כיום, עובר בשטחה של הממלכה האשמית וצופים לו חידוש פעילות, התרחבות ושיפור ביצועיו בעתיד. אחת התוכניות השאפתניות והרווחיות ביותר לשתי הצדדים היא העברת הנפט העיראקי מאזור בצרה לעקבה. ההספק המוערך של הצינור הוא כמיליון חביות ביום, והתוכנית היא שעשירית מכמות זה תעבור לרשות ירדן. במקביל לתוואי צינור הנפט מתכננים לבנות צינור גז שיעביר כ-2.8 מיליון מ"ק ביום ויוכל למלא בכך גם את הדרישה הירדנית ההולכת וגוברת לגז.

בינתיים, צינור הגז הערבי שעבר בחצי האי סיני וסיפק לירדן גז זול יחסית ממצרים התברר כלא אמין, והדבר פגע קשות בכלכלת ירדן - קודם בשל חבלות חוזרות ונשנות בקטע הצינור בסיני, ואחר כך עקב הפחתה של אספקת הגז המצרי מכ-2.5 מיליון מ"ק ב-2010 לכ-481 אלף מ"ק ב-2012, שכן למצרים אין די גז לעצמה. אם כי יכולות הזיקוק של התעשייה הפטרוכימית של ירדן גבוהות יחסית, אין ביכולתן לכסות את כל הצריכה. המקסימום של יכולת הזיקוק עומד על כ-90 אלף חביות ביום, ואילו הצריכה הכוללת של הממלכה משתווה לכ-107 אלף חביות ביום. על כן, מלבד נפט גולמי ירדן מייבאת כ-35 אלף חביות ביום של נפט מזוקק ומוצרי.

יכולתה של ירדן להפקת חשמל מתקרבת לסף יכולות היצור - 14.64 מיליארד קילוואט/שעה עם הספק מותקן מרבי של 3.38 גיגה-וואט. תחנות הכוח הקיימות לא יצליחו לספק את הצרכים העתידיים. גם מחסור בסוגי דלק זולים (גז ממצרים או נפט מעיראק) מחייבים את ירדן להיערך למשבר המתקרב. טבלה 8 מציגה את מצבה של ירדן לעומת שכנותיה במזרח התיכון, ומלמדת כי

צריכת החשמל הירדנית לנפש איננה הכי גרועה באזור. כדי שהצריכה לא תרד, בקצב הנוכחי של גידול אוכלוסייה ובלי לפגוע בצרכנים, תצטרך ירדן להרחיב את ייצור החשמל שלה. צריכת החשמל העיקרית בממלכה היא זו הביתית (טבלה 9). בשל מחסור במים והצורך ההכרחי להתחיל להתפיל מים צפויה צריכת החשמל לעלות מאוד. אנרגיה גרעינית היתה יכולה להציל את הממלכה, במיוחד לנוכח מציאת מרבצי האורניום שהוזכרו, אלא שמצבה הגאופוליטי הפגיע של ירדן מרתיע את מדינות המערב ובעיקר את ארה"ב מלהרשות לה לפתח את התחום.

טבלה 8: צריכת חשמל לנפש במדינות מזרח התיכון בשנת 2009

המדינה	צריכת חשמל לנפש: קילוואט/שעה בשנה
ירדן	2,112
מצרים	1,549
סוריה	1,563
ישראל	6,608
סעודיה	7,427
לבנון	3,130
טורקיה	2,298
איראן	2,238
עיראק	1,069

מקור: הבנק העולמי

טבלה 9: צרכנים עיקריים של חשמל בירדן בין 2009–2012 (גיגה-וואט/שעה)

צרכן/שנה	2009	2010	2011	2012
צריכה ביתית	4,888	5,220	5,547	6,126
תעשייה	3,005	3,258	3,445	3,461
שימושים עסקיים אחרים	1,980	2,184	2,270	2,427
שאיבת והובלת מים	1,772	1,877	1,939	1,954
תאורת רחוב	310	315	334	305
סה"כ	11,955	12,844	13,535	14,274

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה של ירדן

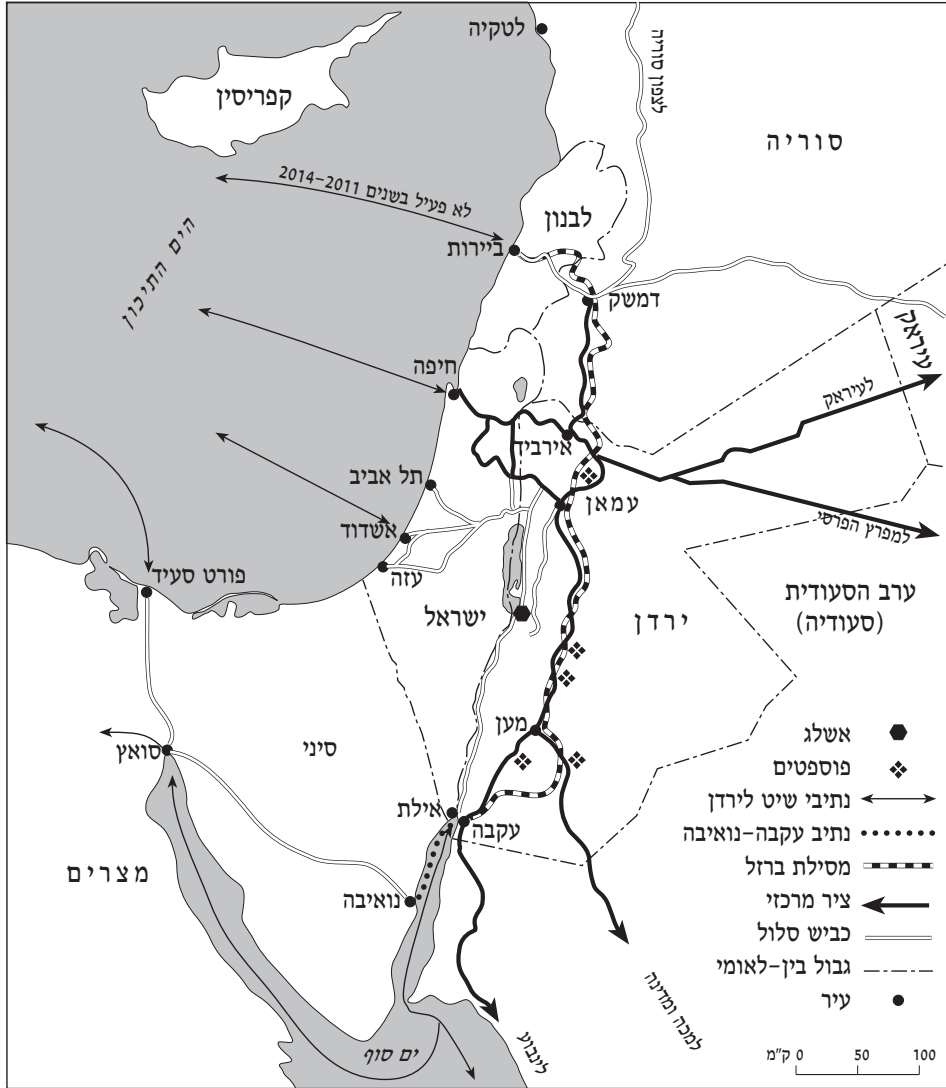
תחבורה

באזור 6 מוצגת מפת תשתיות תחבורה עיקריות של ירדן, שמשמשות את צרכי הפנים ואת מסחר החוץ שלה. תשתיות התחבורה בירדן הן באיכות גבוהה בהשוואה לשכנותיה הערביות, אך הן מצומצמות. להלן נסקור את נמל עקבה כתופעה גאופוליטית חשובה ואת רמת המינוע בממלכה.

נמל עקבה נבנה בשנת 1952 ומיד הפך לסיפור הצלחה – הן בזכות פעולות שעשתה ירדן לפיתוחו, הן עקב אירועים שקרו במזרח התיכון. הממשלה בנתה כבישים חדשים שקישרו את הנמל לעבר הבריה עמאן, ומסילת הברזל החיג'אזית הורחבה לרוחב תקני. בשנת 1975 חוברת המסילה לעקבה בקו חדש באורך 115 ק"מ.

הפריחה במפרץ הפרסי מאז 1973 הביאה לפעילות רחבת היקף בנמל, שכן רוב נמלי המפרץ היו בפעילות מלאה ונסתמו. סגירת נמל ביירות בגלל מלחמת האזרחים בלבנון אף היא העלתה את קרנו של נמל עקבה (בשנים 1975–1985). עם פרוץ מלחמת איראן–עיראק (1980–1988) נחסם המוצא של עיראק למפרץ הפרסי, היחסים עם סוריה הורעו, ועיראק לא יכלה להשתמש בנמלי סוריה ולבנון הקרובים. נמל עקבה נותר היחיד ששירת את עיראק בכל תקופת המלחמה ולאחריה. היקף השינוע בו הגיע ב-1987 לכדי 20 מיליוני טונות – יותר מכפלים מאשר בכל נמלי ישראל באותה עת. נמל עקבה ממשיך גם כיום לשרת את עיראק.

עם נסיגת צה"ל מסיני הקימו המצרים את נמל נואייבה שבחופי מפרץ אילת. נמל זה מחובר לנמל עקבה במעבורות, ואלפי עובדים מצרים נעים בהן בין מצרים לירדן ולכל מדינות המפרץ. מלחמת האזרחים בסוריה, משנת 2011 ועד לכתיבת שורות אלו, החזירה את נמל עקבה למרכז הבמה, שכן סחורות מכל המרחב מגיעות אליו במקום לנמלי סוריה ולבנון.

איור 6: מפת תשתיות תחבורה עיקריות של ירדן, שמשמשות את צרכי הפנים ואת מסחר החוץ שלה

נמלי האוויר האזרחיים - לצד 15 שדות תעופה צבאיים יש בירדן שלושה אזרחיים: שניים בעמאן (אחד מיושן ואחד נמצא בתהליכי הרחבה מתמדת) ואחד בעקבה. למרות רצונה של הממלכה להפוך את נמל עמאן החדש לצומת (hub) אזורי חשוב במזרח התיכון, ספק אם הדבר יתממש, בעיקר בשל מיקום הנמל - קרוב מדי למתחרים אחרים באזור שמשרתים מיליוני נוסעים ומיליוני טון מטענים ונמצאים בישראל, סוריה סיני או בלבנון.

מסילות הברזל – אורכן של המסילות בירדן בכללותן בקושי עולה על 500 ק"מ. לשם השוואה – בישראל האורך הוא כ-1,000 ק"מ, בסוריה – יותר מ-2,000 ק"מ. ירדן עדיין משתמשת במסילה שהציבו הטורקים ב-1908 (אם כי היא שופרה מאז). מדי יום (אם לא שורר מצב המלחמה או המתיחות בין המדינות) נוסעת רכבת אחת בלבד הלוח וחזור בקו עמאן-דמשק. מלבד נוסעים מועברים ברכבת מטעני משא. מסילה נוספת שקיימת בירדן מקשרת בין עמאן למעאן ולעקבה. המסילה הושלמה ב-1975 והיא משרתת בעיקר את תעשיית הפוספטים של הממלכה.

סה"כ אורך הכבישים במדינה הוא 7,203 ק"מ. צפיפותם הממוצעת עומדת על 8 ק"מ ל-100 קמ"ר. כדי להמחיש עד כמה מספר זה קטן, נציין כי בישראל הקטנה מירדן ביותר מפי ארבעה, סה"כ האורך עולה על 18.5 אלף ק"מ, והצפיפות היא 84 ק"מ לכל 100 קמ"ר. בסוריה, הכפולה בגודלה

מירדן, סה"כ האורך מתקרב לכ-70 אלף ק"מ, והצפיפות היא 38 ק"מ ל-100 קמ"ר. אם נכניס למשוואה הירדנית הבעייתית את המדד של רמת המינוע הגבוהה יחסית (טבלה 10), נגלה תמונה בעייתית אף יותר.

טבלה 10: רמת המינוע במדינות נבחרות במזרח התיכון

רמת מינוע – מספר כלי רכב לאלף תושבים (2009)	המדינה
113	ירדן
33	מצרים
30	סוריה
265	ישראל
95	טורקיה
113	איראן

מקור: הבנק העולמי

ברור אפוא כי רשת התחבורה הקטנה והצפופה אינה מסוגלת לשרת את מספר כלי הרכב הגבוה יחסית, מה גם שאוכלוסייתה של ירדן כאמור גדלה במהירות.

יחסי ירדן עם שכנותיה הקרובות והרחוקות

מיום הקמתה, לירדן היו יחסים מורכבים עם שכנותיה. באזור כה לא צפוי והפכפך של המזרח התיכון נאלצה הממלכה האשמית לתמרן בסביבה מסוכנת של אינטרסים מנוגדים של שכנות עוינות, מתחזות לידידותיות, או להפך – של אלו המנסות לכונן יחסי ידידות, אך נתקלות בחוסר הבנה ובחשש הנובע בעיקר מצירוף נסיבות גאופוליטיות לא מתאימות. גם כיום ניצבת הממלכה מול איומים רבים בזירת החוץ שלה. האי-סדר אצל שכנותיה משליך על הנעשה בתוכה, גבולותיה אינם מוגנים ועתידה אינו בטוח. על כן חשוב לתאר בקצרה את תולדות היחסים הבינלאומיים של הממלכה האשמית ולעמוד על עיקרי המניעים שמכתיבים אותם.

יחסי ירדן-סעודיה

שנים ארוכות היו מחלוקות בנוגע לשליטה על חצי האי ערב ועל מקומות הקדושים לאיסלאם בין בית סעוד (ממרכז חצי האי) לבין השושלת האשמית, ששלטה בערים הקדושות (מכה ומדינה).

ב-1921, בעקבות ועידת קהיר, נותק רוב האזור שממזרח לנהר הירדן משטח המנדט הבריטי, וכוננה בו אמירות ערבית בראשות עבדאללה הראשון מהשושלת האשמית, כתמורה על עזרתה לבריטים במלחמתם בשלטון הטורקי. "האמירות האשמית של עבר הירדן" שהוקמה היתה ישות אדמיניסטרטיבית נפרדת מארץ ישראל, אולם היתה כפופה לנציב העליון הבריטי. בשנת 1946 זכתה האמירות בעצמאות והפכה להיות "הממלכה האשמית של עבר הירדן". האמיר עבדאללה הפך להיות המלך עבדאללה. חיסולים, נקמת דם, ביזה ושוד של סוחרים וכן המאבק הגלוי על שטחים (כגון במחוזות עקבה או מעאן) האפילו על היחסים ומנעו שיתוף פעולה בין ירדן וסעודיה עד אמצע שנות החמישים.

עם מות מייסדי השושלות היריבות, ועל רקע כמה שינויים חשובים במזרח התיכון בכלל ובירדן ובסעודיה בפרט, חל שיפור ביחסים. בין שינויים אלה היו מהפכות אנטי-מלוכניות סוציאליסטיות במצרים ובעיראק (שבה הופל המלך האשמי), קץ הסיוע הצבאי הכלכלי והפוליטי הבריטי לירדן שהיה רציף מאז תקופת המנדט, קשיים פיננסיים של עמאן והתעשרות חסרת תקדים של סעודיה מכספי הנפט. כך החלה התקרבות זהירה בין המדינות. רשמית, היתה זו סולידריות של שני בתי המלוכה כנגד המשטרים הסוציאליסטיים. בפועל דובר על נורמליזציה של יחסים שהיו להם ביטויים גאופוליטיים ממשיים בדמות הסדר הגבול בין השתיים, שבו זכתה ירדן בתוספת שטח משמעותית בחוף ים סוף - עקבה. סיוע כלכלי רב של סעודיה, בכסף ובמקורות אנרגיה, ושווקיה הפנימיים לתוצרת חקלאית ירדנית, קישרו עוד יותר את עמאן לריאד.

מכאן אין עדיין להסיק שירדן הולכת בעקבות סעודיה בכל דבר ועניין על חשבון האינטרסים שלה בחזיתות אחרות. ירדן לא תמיד תמכה בהצעותיה של סעודיה בליגה הערבית, גם לא הצטרפה לקואליציה האנטי-עיראקית במלחמת המפרץ הראשונה - ושילמה על כך ביוקר: הסיוע הכספי נפסק, והעובדים הירדנים (פלסטינים ברובם) גורשו מתחומיה, ואף מנסיכויות המפרץ.

התקרבות מחודשת אירעה באמצע שנות התשעים. מאז, השפעתה של סעודיה על ירדן הלכה וגדלה. היא הגיעה לשיאה עם האירועים המכונים "האביב הערבי", כשסיוע כלכלי נדיב שלה עזר למלך עבדאללה השני לכבות את להבות המרד נגדו ונגד מדיניותו. כיום סעודיה מסייעת לירדן בכסף רב, שמועד לתמוך במשק המידרדר ולשמור על רמת החיים הנוכחית, למרות שפע הפליטים והבעיות החברתיות-כלכליות שלא נפתרו זה עשרות שנים.

אין להניח כי נדיבותה של סעודיה בלבד עומדת מאחורי הסיוע הרב. האינטרסים של בית סעוד בשמירה על ירדן מלוכנית ויציבה ברורים. ירדן יודעת זאת ומנצלת זאת לטובתה. הפלת השלטון של השושלת האשמית יבשר רעות גם לזו הסעודית ויעמיד בגבול הממלכה ישות גאופוליטית לא בהכרח ידידותית, העלולה להתחבר ליריבותיה בעיראק, בסוריה ובלבנון, או לפנות לסיוע של איראן – המתחרה המוצהרת של ערב הסעודית כמעצמה אזורית נוספת של האזור. סעודיה רואה בירדן בסיס חשוב, נוח ויעיל שממנו ניתן יהיה בבוא העת להתערב צבאית בענייני סוריה.

יחסי ירדן-עיראק

שנים ארוכות התקיים שיתוף פעולה הדוק בין שתי המדינות. עד לאמצע שנת 1958 היו אלה יחסים משפחתיים שהבטיחו סיוע הדדי – שכן בני השושלת האשמית שלטו בשתייהן. עם רצח המלך פייסל בעיראק ועליית הסוציאליסטים לשלטון היחסים הידרדרו עד למצב של מלחמה קרה ומטבע הדברים באו לידי ביטוי גם בזירה הכלכלית. היחסים חזרו להתחמם ביוזמת עיראק בסוף שנות השבעים, כשסדאם חוסיין חיפש לעצמו לגיטימציה ובעלי ברית באזור. המלך חוסיין נענה לבקשת הנשיא חוסיין וחתם על הסכמי שיתוף הפעולה אתו.

לא אהדה בין השליטים או דמיון אידאולוגי-גאופוליטי בזירת הפנים והחוץ הכתיבו הסכם זה, אלא מניעים פרקטיים. ירדן היתה חלשה כלכלית וצבאית משכנתה במזרח, העשירה במשאבי טבע וביכולות פיננסיות, ואלוימה יותר. עיראק הבינה את חולשותיה הרבות של ירדן (בעיקר זו של ריבוי הפליטים הפלסטינים), אך לזו גם היו יתרונות משמעותיים בעיניה, קרי התשתיות שנבנו עוד בתקופת המנדט, ובעיקר צינור הנפט שחיבר בין השתיים, שעיראק רצתה להשיבו לשימוש. ואכן זה מה שקרה – יבוא מוצרי הנפט מעיראק במחירים נמוכים בהרבה מאלה של השוק החופשי הביאו רווחים לא מבוטלים לממלכה האשמית, ואילו נמל עקבה איפשר לעיראק להשתמש בנתיב החלופי ליצוא וליבוא שלה.

במלחמת איראן-עיראק בשנים 1980-1988 תמכה ירדן בעיראק. נמל עקבה סיפק לה את רוב אספקת המזון, הנפט והנשק, דרך הכביש האסטרטגי המחבר בין שתי המדינות (דבר דומה קרה במלחמת המפרץ הראשונה. בין היתר בשל כדאיות כלכלית בחרו בירדן לעמוד מאחורי סדאם חוסיין ולא צידדו בקואליציה הבינלאומית נגדו, שהנהיגה ארה"ב).

הגישה כלפי עיראק השתנתה לכאורה מ-1994 – על רקע חתימת הסכם השלום עם ישראל. אז התקרבה ירדן במופגן לארה"ב, והתחילה להתבטא בגנות המשטר בעיראק. הקשרים הפוליטיים הפומביים עם עיראק לכאורה התקררו, אבל שיתוף הפעולה הכלכלי הגלוי והסמוי נמשך. דרך ירדן

יכלה עיראק לעקוף חלק מהסנקציות הבינלאומיות, והירדנים מצדם ניצלו את חולשתה לטובתם. קיומה של עיראק חלשה, לא מאיימת ותלויה בירדן קסם רבות למלך וליועציו.

אחרי הפלת שלטון סדאם חוסיין במלחמת המפרץ השנייה נראה היה ששיתוף הפעולה הכלכלי והפוליטי ישוב לממדים של שנות השמונים, אולם מיד צצו בעיות כלכליות וגאופוליטיות: מאות אלפי פליטים מעיראק הציפו את ירדן בעקבות המלחמה והאי-סדר ששורר בה עד ימינו. השלטון העיראקי החדש, שמייצג את הרוב השיעי במדינה, רק דרבן את האי-יציבות. על כן בקיץ 2014 מצאה את עצמה ירדן לא ערוכה לתקריות בגבולה עם עיראק, שם תכננו כוחות סוניים קיצוניים הקשורים לאל-קאעידה להקים את המדינה המאוחדת של עיראק והלבנט, ששטחה של ירדן נמצא בה.

הפלתו של משטר סדאם חוסיין לא הביאה לירדן תועלת כלכלית. עיראק הפוסט-סדאמית כבר לא היתה זקוקה נואשות לנמל עקבה, שכן כל הסנקציות הוסרו ונפתח שוב מערך הצינורות לעבר נמלי סוריה וכן הנתיב הימי דרך המפרץ הפרסי. ירדן הפסידה את הנפט הזול ואת התמלוגים על סחורות היבוא והיצוא מעיראק שעברו בשטחה. הסכמי שיתוף הפעולה להקמת אזורי תעשייה משותפים אמנם נחתמו עוד ב-2006, אך העשייה בפועל מדשדשת.

מלחמת האזרחים בסוריה שוב משנה את מערכת היחסים בין המדינות – שוב עולה חשיבותו של נמל עקבה ושוב מדברים על העברת צינור נפט מעיראק לעקבה.

עוד דבר מתרחש במרחב השומם שבין שתי המדינות – תנועות ג'יהדיסטיות איסלמיסטיות קיצוניות ביותר מתקרבות לגבול המשותף שבין שתי המדינות. האם הן יעוררו אי-שקט במחנות הפליטים החדשים שבצפון המדינה? האם הן יתחברו לכוחות מוסלמיים קיצוניים שממילא נמצאים בירדן? אין לנו תשובה לכך, אבל ברור שהממלכה רחוקה משלווה.

יחסי ירדן-סוריה

סוריה, ודמשק כבירתה נתפסו כמרכז הגאוגרפי וההיסטורי של העולם הערבי. גודלה של סוריה ועוצמתה הכלכלית והצבאית תמיד עלו על זו של ירדן הקטנה והחלשה. נסיבות אלו הכתיבו במידה רבה את מעמד הבכירות של סוריה ביחסה מול ירדן. לשתי המדינות היו אינטרסים גאופוליטיים מקוטבים ובעלי ברית שונים. אם סוריה העדיפה קשרים הדוקים עם ברית המועצות, הממלכה האשמית מצאה לנכון להיות ביחסים קרובים עם ארה"ב.

בשנת 1970 פלשה סוריה לירדן. הצידוק למהלך זה ניתן על ידי הממשל הסורי כתמיכה בפלסטינים במסגרת העימותים הפנימיים בירדן. כוחות סוריה נחלו מפלה וגורשו, בין היתר בגלל החשש

מהתערבות ישראלית ואמריקנית. מאז ועד תחילת שנות האלפיים נמשך חוסר האמון ההדדי בין ירדן לסוריה. המשטרים קידמו מדיניות מנוגדת כמעט בכל נושא משמעותי: המלחמה הקרה, מלחמת איראן-עיראק, היחס לישראל ועוד.

עליית הדור החדש של מנהיגי המדינות (בשאר אסד והמלך עבדאללה השני) לא שינו בהרבה את תפיסות העולם המנוגדות, אך אוירת החשדנות רוככה בכינון יחסים כלכליים ודיפלומטיים ידידותיים יותר. הזוכה מהמהלך הזה היתה ירדן. בשנת 2001 נחתמו הסכמי סחר חופשי בין המדינות וחוזקו הקשרים הכלכליים. אולם, קשרים אלה לא יצרו תלות הדדית ולא קירבו בפועל בין המדינות. כמה שינויים מקומיים וגלובליים השפיעו על כך. בעבה, נמלי סוריה היוו עבור ירדן נתיב כמעט בלעדי למעבר סחורות דרך הים התיכון, אך ירדן צמצמה מאוד את המסחר שלה עם אירופה, שעבר באופן טבעי דרך סוריה. נוסף על כך, בעקבות הסכם השלום עם ישראל נפתחו לפני הממלכה נתיבי טיסה קצרים וזולים יותר לכיוון המערב והתאפשר לה שימוש בנמלי ישראל.

נושא המים היה ועודנו נקודה רגישה ביחסים בין שתי המדינות, משום שחלק ממימיה של ירדן מגיעים מכיוון סוריה (הירמוך). דבר זה העיק הרבה שנים על ביטחונה הלאומי של ירדן, והמחלוקת על מכסות מי הירמוך המגיעים לירדן היתה פוטנציאל איום קבוע. הסכם השלום עם ישראל שיפר משמעותית את מצב משק המים של הממלכה ההאשמית. בשנת 2001, על רקע הפגנת הידידות בין המדינות, נחתם הסכם להגדלת מכסות המים מהירמוך לירדן. בשנת 2004 נחתם הסכם לתיקון שטחים שהביא להסדרת נושא הגבולות. דבר נוסף שהקל על המשק המים הירדני היה סיום בניית סכר "האחדות" על הירמוך, בין ירדן וסוריה. דבר זה אפשר חלוקת מים מסודרת יותר ביניהן.

הידידות המופגנת של תחילת שנות האלפיים בלטה גם בנושאים גאופוליטיים. התיאום הפוליטי עזר לשתי המדינות לשמור על יציבות אל מול אירועים כגון האינתיפאדה השנייה בישראל ותוצאות אירועי ספטמבר 2001: המאבק האמריקני בטרור העולמי, הפלישה לאפגניסטן ולעיראק. לעומת זאת, לאחר רצח ראש ממשלת לבנון רפיק אל-חרירי בשנת 2005 תמכה ירדן באופן פומבי ביציאה סוריה מלבנון.

ה"אביב הערבי" חשף את הפרגמטיות הירדנית ביחסה אל שכנתה הסורית. לאחר מאמץ מרוכז הצליח מלך ירדן לשמור על יציבות ואף מנע מרחץ דמים אפשרי בין המיעוט הבדווי השולט לבין הרוב הפלסטיני העני. בניגוד לכך, המיעוט העלווי השולט בסוריה יזם מלחמת אזרחים שנמשכת עד היום. רוב מדינות ערב הגיבו בגנות הפעילות האלימה של הממשל. קולה של ירדן נשמע במקהלת הגינויים, אך לא ננקטו צעדי תוקפנות גלויים. מאות אלפי פליטים סורים נקלטו בירדן, אבל בממלכה נזהרו ליזום פעילות אנטי סורית מתוך שטחה ושמו את הדגש על הגנת הגבולות.

ההסבר להתנהגות הכה מרוסנת של ירדן קשור באחד הארגונים מתנגדי המשטר המסורתיים בירדן, האחים המוסלמים. נציגי תנועה זו תפסו את השלטון בכל המדינות שהתחולל בהן "האביב הערבי". בירדן קיים חשש שנפילת משטרו של אסד תביא לעלייתם גם בסוריה, ושבמישרין או בעקיפין תחזק עוד יותר את מעמדם בירדן. כמו כן, ירדן מתיישרת בהתאם למדיניות ארה"ב באזור. כל עוד לא החליטו בווינגטון בנושא הסורי, עמאן נוקטת משנה זהירות בכל הנוגע לו.

יחסי ירדן-מצרים

בעבר שרר מתח ביחסי ירדן-מצרים, שנסב בעיקר סביב שאלת פתרון הבעיה הפלסטינית. התייצבותה של ירדן לצד המעצמות המערביות אף הביאה את נשיא מצרים ג'מאל עבד אל נאצר להתבטאויות ששללו את קיומה של ירדן כמדינה עצמאית. הסכמי השלום שנחתמו בין שתי המדינות לבין ישראל חיזקו את הקשרים וביססו מעין "שותפות גורל", בזיקה שלהן למדינות המערב. עם זאת, אין מדובר ביחסים ללא מתח פוליטי או כלכלי. האחים המוסלמים בירדן, שנתמכים מסורתית על ידי מקביליהם המצרים, הם בגדר אתגר משמעותי לגורמי השלטון בממלכה. ירדן צפתה בחשש במהפכה שהתחוללה במצרים. התקרבותה של מצרים לאיראן וקרבתה הרעיונית לגורמי אופוזיציה בירדן העלו אף סימני שאלה לגבי עתיד היחסים עם ירדן. הפלת הנשיא מוחמד מורסי, בחירת הנשיא עבד אל פתח א-סיסי והתייצבות סעודיה לצד מצרים הרגיעו את המתח.

במישור הכלכלי, לירדן חשיבות לא מעטה למשק המצרי, לנוכח היותה המדינה השנייה מבחינת מספר העובדים המצרים המועסקים בה, ובהם עובדים "בלתי חוקיים" רבים. מדי פעם התפתחו בין המדינות משברים על רקע גירוש עובדים מצרים מתחום הממלכה האשמית. בין המדינות אף קיים הסכם להזרמת גז טבעי ממצרים לירדן. שיתוף פעולה זה נפגע מתקיפות רבות של צינור הגז בחצי האי סיני והרחיק בינתיים את מצרים מחזית האינטרסים הכלכליים של הממלכה האשמית.

יחסי ירדן-ישראל (הפלסטינים)

מאז קום מדינת ישראל ועד אחרי מלחמת ששת הימים השתתפה ירדן בכל מערכה צבאית נגד ישראל, לא תמיד מרצון אלא עקב לחץ של שכנותיה או בשל גורמי פנים – הלחץ הפלסטיני. לצד סוגיות גבול ושליטה ושימוש בנכסי הטבע והמים. סלע המחלוקת העיקרי ביחסים בין שתי המדינות היה הפלסטינים. מאז כיבוש הגדה המערבית ראתה ירדן את עצמה כבעלים החוקיים של השטחים וכמושלת על האוכלוסייה שבהם. עניין זה סיבך עוד יותר את המצב הדמוגרפי-חברתי-כלכלי של ירדן, ערער את יציבות המשטר, ויצר מעין מדינה בתוך מדינה עם מנגנון שלטוני וכוחות מזוינים משלה. ירדן לא מנעה מהפלסטינים פעילות חבלנית שיצאה משטחה. עם זאת, בירדן נזהרו

מעימות צבאי נוסף עם ישראל, אפילו אחרי תגובות צבאיות של צה"ל שלא פעם כללו פשיטות לעומק שטחי הממלכה והפצצות כבדות של חיל האוויר.

עד שנות השמונים לא ויתרה ירדן על דרישתה להחזרת השטחים שכבשה ב-1948 לריבונותה. הסכם השלום בין ישראל למצרים עורר את תקוותה שגם לה יוחזרו שטחים, כפי שקרה בחצי האי סיני. מנגד, בכל הקשור לאוכלוסיית הפליטים הפלסטינים לא ויתרו בעמאן על הרעיון להיפטר מחלקם או אפילו מרובם, בייחוד לאחר אירועי "ספטמבר השחור" של שנת 1970. אז ניסו הפלסטינים להתנקש בחיי המלך חוסיין, חטפו מטוסי נוסעים מערביים וניהלו קרבות של ממש בעמאן, באירביד ובמחנות הפליטים הפלסטיניים. צבא סוריה סייע להתקוממות על ידי פלישה מוגבלת לממלכה. צבא ירדן הצליח להביס את המורדים, ולחץ של ארה"ב ותנועות כוחות של צה"ל מנעו את התקדמות הסורים. רבים ממנהיגי הפלסטינים גלו ללבנון ומהר מאד סיבכו אותה במלחמת אזרחים משלה.

שיחות מדריד והסכמי אוסלו בראשית שנות התשעים, שבישרו על כינון האוטונומיה הפלסטינית, דחפו את ירדן ללכת לקראת הסכם השלום עם ישראל. שיקוליה היו פרקטיים: עם כינון הרשות הפלסטינית נוצרה מציאות חדשה, שבה ירדן כבר אינה המדינה הפלסטינית בפועל. אז היתה לירדן גם הזדמנות להתקרב לארה"ב לאחר העמדה הפרו-עיראקית שהיא נקטה במלחמת המפרץ הראשונה. בתמורה לשלום זכתה ירדן בויתורים ישראלים בנושא הגבולות, השליטה על המים ועוד. ארה"ב גמלה לה בהשקעות כספיות, בסיוע צבאי מוגדל ובשפע תמריצים אחרים. יתרה מזו, ירדן לא התחייבה לשום מהלך רשמי בעניין הפלסטיני.

מאז 1994 שורר שלום בין שתי המדינות, אך מאז עלייתו של המלך עבדאללה השני לשלטון (1999) שלום זה מוגדר לעיתים קרובות כקר. המלך איים לא פעם בהרעת היחסים עם ישראל ואף פעל בדרך של גינוי, ביקורת בזירה הבינלאומית, החזרת השגרירים ועוד. על רקע זה נשאלת השאלה, מה "מרוויחה" ישראל מהיחסים עם ירדן.

את האינטרסים המשותפים לשתי המדינות ניתן למיין לשלושה תחומים עיקריים.

משאבים טבעיים. הגבול המשותף העובר בשבר הסורי-אפריקני כולל משני צדיו משאבים כמו מפרץ עקבה-אילת, ים המלח ומחצביו, הערבה והאקוויפרים שלה ומי נהר הירדן והירמוך. אף צד לא יכול לנצל את משאבי הסביבה מבלי להשפיע על שותפו, לפגוע באינטרסים שלו ואף לגרום להידלדלות משאבי הטבע, לזיהום ולקריסתם.

אינטרסים כלכליים. גם אינטרסים אלה קשורים בנתונים הגאוגרפיים והגאולוגיים. עם זאת, ישראל העשירה יותר תוכל להשתמש בכוח העבודה הזול של ירדן באמצעות מיקום תעשיות עתירות כוח עבודה (בדגש על טקסטיל). כמו כן מתבקש לנצל את הקשר של ירדן ואת הגבול היבשתי המשותף

עם מדינות העולם הערבי. דרך ירדן ניתן למכור את התוצרת החקלאית והתעשייתית הישראלית הרבה, ולהפך – לשנע סחורות ממדינות ערב לירדן וממנה לישראל. בכל מקרה, משיתוף פעולה כזה ירדן היא הזוכה בתמלוגים עבור השימוש בשטחה ובתשתיות התחבורה שלה.

אינטרסים ביטחוניים-גאופוליטיים. ישראל רואה בממלכה האשמית מדינת חיץ הכרחית, שמגינה עליה בחזית המזרחית ולא רק בה. לישראל יש אינטרס מובהק לשמור על השושלת האשמית, שכן הפלתה תבשר את עלייתם של כוחות עוינים: פלסטינים, האחים המוסלמים, שלוחותיהם של איראן או כל תנועה קיצונית איסלאמיסטית אחרת. למודי הניסיון של מלחמת 1948 ומלחמת ששת הימים רואים בירושלים בכל נוכחות של צבא זר בשטחה של ירדן עילה למלחמה. כדי למנוע שפיכות דמים במלחמות מיותרות הגיוני לשמור על יציבות הממלכה ולנטרל במידת האפשר כל איום פוטנציאלי בטווח הקרוב והרחוק.

משולש הקשרים בין ישראל וירדן לבין הפלסטינים הוא מורכב, וכולל בין היתר סוגיות שפתרון עדין לא התגבש. הסוגיה החשובה ביותר היא עתיד הגבול המשותף בבקעת הירדן. עדיין לא ברור האם יהיה זה גבול בין ירדן לפלסטינים או בין ירדן לישראל. דווקא לאור התהליכים המתרחשים בחזית המזרחית גוברים הקולות בישראל שאין לוותר על בקעת הירדן, והגבול שם חייב להיות ישראלי-ירדני.

ירדן אינה רואה בישראל איום עליה. ברור לה שבירושלים מעוניינים בקיומה וביציבותה. עם זאת, המרכיב הפלסטיני מאיים על היחסים בין שתי המדינות, וכל פתרון יחייב שיתוף פעולה ותיאום ביניהן. בהסכמי השלום סוכם על כמה סוגיות חשובות: גבול הקבע בין המדינות (להוציא את התואי הפלסטיני שלו), סוגיות של ביטחון שותף, הסדרי מים, פיתוח אזורי (בדגש על בקעת הירדן והערבה), נושאים אקולוגיים, תחבורתיים ותיירותיים ומעמד ירושלים אותה רואה ממלכת ירדן כענין הנמצא באחריותה.

בעניין הביטחוני יש קשרי מודיעין בין שתי המדינות, דבר שלא מרבים לחשוף אותו ולדבר עליו. מה שידוע יותר הוא מסירת "אי השלום" לירדן וסידורי גבולות עם ויתורים מינוריים בערבה. בנושא המים, ירדן מקבלת מדי שנה מישראל כמויות מים ניכרות. הדבר אינו מכביד על ישראל, בזכות היקפי ההתפלה שלה. הספקת המים לממלכה היא כלי השפעה גאופוליטי של ישראל, שכן תלותה של ירדן במים הללו רבה. בהסכם אישרה ירדן לתת לחקלאים ישראלים בערבה להשתמש במי האקוויפרים הנמצאים בתוך שטחה. מדובר באזור צחיח ומרוחק, שהעלות של הובלת מים אליו או הפקת מים בו גבוהה ביותר.

אשר לפרויקטים הכלכליים המשותפים, יש בהם שהובילו לתנופה כלכלית בירדן והביאו תעשיינים ישראלים להעביר חלק מפעליהם לממלכה. היקפי הסחר בין המדינות מתבטאים בכמה מאות מיליוני דולרים בשנה בממוצע. אין זה הרבה בהשוואה להיקפי הסחר של ישראל עם מדינות אירופה או עם ארה"ב, שמסתכמים בעשרות מיליארדים. עם זאת, קשה להצביע על ההיקף המדויק, שכן רוב הסחר מתבצע דרך צד שלישי, כדי שלא לאיים על קשרי המסחר לנוכח המתרחבות הגאופוליטית והלחץ הפנימי והחיצוני על ירדן.

יחסי התחבורה בין שתי המדינות מתבטאים כיום בעיקר בשימוש של ירדן בנמלי ישראל – הפניית משאיות לנמל חיפה או אשדוד. בכך מתקצרת דרכה לשווקיה בארה"ב ובאירופה. אולם, בשל חשש מפגיעה כלכלית בנמל עקבה ובגלל עלויות יקרות יחסית של נמלי ישראל, ירדן ממעטת לנצל את האפשרות הזאת, אך כן משתמשת בתוואי המוצע לשם שינוע סחורות של הצד השלישי. כך ב-2013 נודע על סחורות מעיראק שהועברו דרך ירדן לנמל חיפה, ומשם לטורקיה ולמדינות אחרות.

ענף התעופה הירדני מורשה להשתמש במרחב האווירי של ישראל, ולהפך, אך לישראל אין תועלת רבה בפתיחת המסלול מזרחה, שכן שמי סעודיה, עיראק וסוריה סגורים בפניה. ישראל יכולה להשתמש בנמל עקבה ובנמל התעופה שבה בעת העומס בנמלי אילת.

בזכות הסכם השלום זכה ענף התיירות לתנופה ניכרת. הנהנים ממנו הם שני הצדדים, שכן תייר (בדגש על צליין) יעדיף חוויה משולבת בשתי המדינות. אלפי תיירים ישראלים מבקרים בירדן מדי שנה. אלפי סטודנטים פלסטינים וישראלים לומדים בה. לצדם יש לציין את עולי הרגל המוסלמים שיוצאים דרך ירדן למקומות הקדושים של מכה ומדינה.

מן הסקירה יובן, כי הפרתו של ההסכם אינה כדאית לשום צד והמשכיותו מועילה לשני הצדדים.

עוד ברור מן הסקירה שפתרון הבעיה הפלסטינית הוא הנושא העיקרי הקובע את מערכת היחסים בין שתי המדינות.

יחסי ירדן-ארה"ב

לאורך ההיסטוריה הקצרה יחסית של קיומה הוכיחה ירדן כי אין בכוחה להתקיים בלי פטרון חזק בזירה הגאופוליטית. עד שנות החמישים היו אלה הבריטים שפרסו את המטרייה הדיפלומטית והכלכלית מעל הממלכה. עם ביטולו הרשמי של חוזה ההגנה האנגלו-ירדני ב-1957 ביקשה ירדן לגייס את תמיכתה של ארה"ב. לוושינגטון היו אינטרסים רבים לבסס אחיזה באזור עשיר זה במקורות אנרגיה, בייחוד לנוכח הצלחתה של ברית המועצות להכניס את מצרים וסוריה תחת השפעתה.

האמריקנים התחילו להעניק לירדן סיוע חוץ כלכלי, ובהמשך גם נשק רב, ונשמעו הכרזות בדבר תמיכת ארה"ב ביציבותה הכלכלית והפוליטית של ירדן ובהכרחיות של שלמותה הגאוגרפית. וושינגטון סייעה לבית המלוכה האשמי הפרו-מערבי לשרוד באירועי ספטמבר השחור של 1970, שהתקוממות פלסטינית נגדו ופלישה סורית מתואמת איימו למוטטו. בשנות השבעים והשמונים חלה התקרבות של ירדן לעיראק. תמיכת ירדן בעיראק במלחמת עיראק-איראן וכן במלחמת המפרץ הראשונה האפילו על יחסיה עם ארה"ב. כאמור מאמצע שנות התשעים, עם כינון השלום ישראלי-ירדני, הם שבו והתהדקו. ארה"ב השקיעה מיליארדים בכלכלת ירדן, בסיוע ישיר ובהקמת אזורי תעשייה, הסרת מכס ורכישת מוצרים ירדניים (בעיקר טקסטיל). מלחמת המפרץ השנייה, שבה צידדה ירדן בארה"ב ואף הרשתה לה להשתמש בשטחה, עוד הגבירה את מידת החשיבות של הממלכה האשמית במדיניות החוץ האמריקנית. בד בבד גדל הסיוע הכלכלי והצבאי של וושינגטון לעמאן.

לאחר פרוץ מלחמת האזרחים בסוריה בשנת 2011 הגיע שיתוף הפעולה הביטחוני לרמה הגבוהה ביותר. במסגרתו הוקם אזור חיץ בדרום סוריה המגן על הממלכה מזליגת הכוחות הקיצוניים. בעקבות ריבוי הפליטים הסורים, ולא רק בגלל זאת, רמזה ארה"ב על נכונותה להגדיל את הסיוע הכלכלי הישיר מכ-700 מיליון דולר ליותר ממיליארד דולר בשנה. לאחרונה הוצע כי כוחות אמריקנים יוצבו בגבול בין המדינה הפלסטינית העתידית לירדן ובכך יגנו על היחסים בין ירדן, הרשות הפלסטינית וישראל. בממלכה האשמית מבינים היטב את חשיבותה של ארה"ב ונזהרים מאוד מלקבל החלטות מדיניות שמוגדות לעמדותיה. מנגד, האמריקנים אינם דורשים מירדן לעשות מהלכים שיסכנו את יציבותה.

סיכום

הממלכה האשמית עומדת על סף משבר שמאיים על עצם קיומה. כמדינת חיץ שמעורבים בה גורמים כה רבים היא אינה מסוגלת להמשיך להתקיים זמן רב במתכונתה הנוכחית. גורמים לכך תנאי השטח והאקלים, גבול מדבר שרק הולך ומתקרב, מחסור חמור במים, דלות במחצבי טבע ומקורות אנרגיה וגם נסיבות הקשורות באדם ובראשן הדמוגרפיה – ריבוי טבעי גבוה של האוכלוסייה המקומית בצד גלי הגירה גדולים המערערים את כל יסודות החברה והמשטר. אם לא די בכל אלה, הרי ששסעים חברתיים וכלכליים פנים-ירדניים מאיימים לקרוע את המדינה.

התפרקותן של שתי שכנותיה החשובות – סוריה ועיראק ועליית קבוצות מוסלמיות קיצוניות בסמוך לגבולה המזרחי והצפוני רק מוסיפים "שמן למדורה" או לחששות הכבדים לגורלה של הממלכה.

ללא הגדלת הסיוע בכל תחום ותחום – מים, נפט וגז, כסף וערבויות – ללא התערבות לאבטחת ריבונותה וגבולותיה, והכי חשוב, ללא מתן פתרונות לסוגיות הקיומיות של הממלכה שנזנחו ולא נפתרו זה עשרות שנים – ימיה של ירדן יכולים להיות ספורים. ישראל לא תוכל להיות אדישה לאפשרות של קריסת הממלכה, וללא ספק תתערב יחד עם ארה"ב להגן עליה במקרה כזה.

זו הסיבה לכך שמיהרנו לצאת עם מסמך זה, שכן ירדן עלולה לעמוד במרכז ההתעניינות הישראלית מהר יותר ממה שנדמה, וחשוב לדעת עליה יותר ממה שלמדנו וידענו עליה עד כה. לפתע, המושג מדינת חיץ מקבל כאן פנים אקטואליות: זעזוע בירדן ייצור אפקט דומינו ומדינות ואוטונומיות קטנות, בינוניות וגדולות באזור ואף מעצמות רחוקות יהיו חלק ממנו.

נשאלת השאלה – והיה וייכשלו ניסיונות הסיוע של ישראל ויתר הכוחות המעוניינים בשמירת הסטטוס קוו בממלכת ירדן, מה יקרה? האם ירדן תתפרק כמו לוב, סוריה, לבנון, תימן ועיראק לפסיפס שבטי-לאומי או אתני? האם נראה בירדן מדינה דמוקרטית או מודל של מדינה כאילו-דמוקרטית של עמים וקבוצות שונות החיים בשלום או לא בשלום זה ליד זה כמו בלבנון, עיראק או סוריה? האם הפלסטינים ינצחו את יתר השבטים ויקימו שם וכאן, ליד ביתנו ממש, את פלסטין הגדולה? במקרה כזה יהיו לכך השלכות כבירות על הנעשה בארץ ישראל המערבית.

ברור אפוא שהנעשה בירדן איננו עניין אקדמי גרידא, אלא שאלה קיומית לישראל; אם תרצו – אפילו תמצית הביטחון הלאומי שלה.

מקורות (שסייעו בכתיבת המסמך)

נבו, י' 2005. *ירדן: החיפוש אחר זהות*. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

סופר, א' וד' גרוס לן. 2008. *תמורות בגאוגרפיה של המזרח התיכון על סף המאה ה-21*. תל אביב: עם עובד.

סופר, א' 2006. *המאבק על המים במזרח התיכון*. תל אביב: עם עובד.

סופר, א' וא' ברקובסקי. 2012. נספח ד': מסמך מסכם בנושא שינויי האקלים וגאואסטרטגיה. בתוך: *דוח מס' 2: המלצות מדיניות בתחומי מרכז הידע*, 184-247, חיפה: אוניברסיטת חיפה, מרכז ידע להיערכות לשינויי אקלים בישראל.

Al-Alawi, M. 2008. Desertification in Jordan: A security issue. In P. Liotta, D. Mouat, W. Kepner, and J. Lancaster (eds.), *Environmental change and human security: Recognizing and acting on hazard impacts*, 81-102, NATO Science for Peace and Security Series C: Environmental Security

Elgin, C., and O. Oztunal. 2012. *Shadow economies around the world: Model based estimates*. Bogazici University, Department of Economics, Working Paper 2012/05.

CIA World Factbook. 2011-2014.

Congressional Budget Justification Foreign Assistance Summary Tables: Fiscal Year 2014, Executive Budget Summary Function 150 and Other International Programs, Department of State. 10.4.2013.

FAO AQUASTAT. 2012.

FAO GIEWS. 2012.

Fardous, A., and M. Jitan. 2008. Water use efficiency in Jordan. In *AARINENA Water Use Efficiency Network Proceedings of the Expert Consultation Meeting 26-27 November 2006*, 71-104, ICARDA (International Center for Agricultural Research in the Dry Areas), Aleppo, Syria.

Gleick, P. H. 2009. *The world's water*. The Biennale Report on Freshwater Resources 2008.

Gleick, P. H. 2011. *The World's Water*, Volume 7: The Biennial Report on Freshwater Resources.

Harvard's Atlas of Economic Complexity. 2012. <http://www.atlas.cid.harvard.edu>

Hummel, D. 2008. The interaction of population dynamics and transformations in water supply systems in the Jordan river basin. In *Climatic Changes and Water Resources in the Middle East and North Africa Environmental Science and Engineering*, 497-518.

IGRAC (Global Groundwater Information System). 2011.

Jordan in Figures 2012, Department of Statistics. 2012.

Jordan Statistical Yearbook, Department of Statistics. 2012.

Jordan to produce Uranium by 2013, says minister, AMMONNEWS. 21.9.2011.

Kaufmann, D., A. Kraay, and M. Mastruzzi. 2010. The Worldwide Governance Indicators: A Summary of Methodology, Data and Analytical Issues. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 5430.

Lior, G. 2013. Iraqi goods travel to Turkey via Israel. *Ynet*, 5.4.2013.
<http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4364003,00.html>

Malkawi, K. 2012. Jordan faces challenge of meeting migrants' health demands – study. *Jordan Times*, 28.8.2012.

PRB. 2013.

Ryan, C. 2006. The odd couple: Ending the Jordanian-Syrian "Cold War". *The Middle East Journal*, 60, 33-56.

Said, S. 2014. BP's Risha exit means slim pickings for Jordan's energy needs. *The Wall Street Jordan*, 29.1.2014.

Tabbaa, Y. 2011. The poor and poorer: Poverty and the middle class in Jordan. *Muftah*, 13.1.2011. <http://muftah.org/the-poor-and-poorer-poverty-and-the-middle-class-in-jordan-by-yasmeen-tabbaa>

Transparency international world corruption index, Transparency international. 2011.

United Nation Relief and Works Agency for Palestine Refugees in The Near East (UNRWA), *UNRWA Statistics*. 2010 (November).

World Bank (different years).

UNHCR, (UN High Commissioner for Refugees). 2014.

MPI. (Migration Policy Institute) UN, Dep. of Economic and Social Affairs. 2013.

ירדן, ובשמה האחר הממלכה ההאשמית, שכנתה המזרחית של ישראל והמדינה הערבית השנייה שנחתם אתה חוזה שלום, אינה נמנית עם המעצמות האזוריות. זו מדינה קטנה וחלשה בתחומים רבים ובעלת בעיות מגוונות. חלקן נובעות מתנאים גאוגרפיים לא קלים, חלקן פרי נסיבות היסטוריות, פוליטיות וגאופוליטיות, בעיקר על רקע דמוגרפיה וכלכלה ובעיות ביטחוניות המשולבות בהן.

חיבור זה נועד להעניק לקורא את המידע על מצבה של ירדן הנוכחית. הוא מורכב מתת-פרקים נושאים, כגון גבולות וחלוקה פנימית, אקלים, מים, סוגיות דמוגרפיות, כלכלה ותחבורה וסקירה קצרה של יחסי ירדן עם שכנותיה הקרובות. המחברים מבקשים להדגיש כי החיבור נכתב על סמך מקורות נגישים לציבור הרחב באמצעות כלים של גאוגרפיה רגיונלית, בדגש על הקשר הלא ניתן לערעור בין תחומי המרכיבים הפיזיים-אקלימיים לגאופוליטיקה.

ד"ר אנטון ברקובסקי - בוגר החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת חיפה.

פרופ' ארנון סופר - ראש קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה ומשמש גם ראש המרכז למחקר במכללה לביטחון לאומי.

9 789657 437421